

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

(повне найменування вищого навчального закладу)

факультет політичних наук

(повне найменування інституту, назва факультету (відділення))

кафедра історії

(повна назва кафедри (предметної, циклової комісії))

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри історії

_____ І. С. Міронова

“ _____ ” _____ 20 ____ року

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття ступеня вищої освіти

магістр

(ступінь вищої освіти)

на тему:

**ДОСВІД НАВЧАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ У
ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ, ФРАНЦІЇ ТА НІМЕЧЧИНІ**

Керівник:

д. і. н., професорка

Міронова Ірина Сергіївна

(вчене звання, науковий ступінь, П.І.Б.)

Рецензент:

вчитель історії та правознавства,
вчитель методист вищої категорії

Полігонівського ліцею

Шевченківської сільської ради

Миколаївської області

Стоянова Ірина Володимирівна

(посада, вчене звання, науковий ступінь, П.І.Б.)

Виконав:

здобувачка VI курсу групи 633 МЗ

Руденко Софія Віталіївна

(П.І.Б.)

Спеціальності:

014 Середня освіта, предметної

спеціалізації 014.03 Середня освіта

(Історія та громадянська освіта)

(шифр і назва спеціальності)

ОПП:

Середня освіта (Історія та
громадянська освіта.

Правознавство)

Миколаїв – 2025 рік

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

(повне найменування вищого навчального закладу)

Інститут, факультет, відділення	факультет політичних наук
Кафедра, циклова комісія	кафедра історії
Рівень вищої освіти	другий (магістерський)
Спеціальність	014 «Середня освіта»
Спеціалізація	014.03 «Середня освіта (Історія та громадянська освіта)»
ОПП / ОНП	«Середня освіта (Історія та громадянська освіта. Правознавство)»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри історії

_____ І. С. Міронова

“ ” _____ 2025 року

З А В Д А Н Н Я НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТУ

Руденко Софії Віталіївні

(прізвище, ім'я, по батькові)

1. Тема проєкту (роботи) Досвід навчання громадянської освіти у Великій Британії, Франції та Німеччині

керівник роботи: Міронова Ірина Сергіївна, д.і.н., професорка
(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

затверджені наказом вищого навчального закладу від
«16» червня 2025 року № 149.

2. Строк подання студентом проєкту (роботи) 12 листопада 2025 року

3. Вихідні дані до кваліфікаційної роботи: вступ, основна частина, висновок, список використаних джерел та літератури, додатки (якщо є).

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити) згідно з планом кваліфікаційної роботи магістра.

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень)
не планується

6. Консультанти розділів проєкту (роботи)

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис	
		завдання видав	завдання прийняв
Вступ	Міронова І.С.		
Розділ 1	Міронова І.С.		
Розділ 2	Міронова І.С.		
Розділ 3	Міронова І.С.		
Висновки	Міронова І.С.		

7. Дата видачі завдання 16.06.2025**КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН**

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів проєкту (роботи)	Примітка
1.	Вступ до кваліфікаційної роботи	вересень 2025	
2.	Розділ 1. Стан наукової розробки проблеми	вересень 2025	
3.	Розділ 2. Досвід впровадження громадянської освіти в країнах Європи	вересень 2025	
4.	Розділ 3. Практика використання європейського досвіду громадянської освіти в Україні	жовтень 2025	
5.	Висновки	жовтень 2025	
6.	Передкваліфікаційна практика	27.10 – 09.11. 2025	
7.	Оформлення списку використаних джерел та літератури, додатків	жовтень 2025	
8.	Попередній захист	12.11.2025	
9.	Рецензія на дипломну роботу	21.11.2025	
10.	Захист дипломної роботи	18.12.2025	

Здобувач

(підпис)

Руденко С. В.

(прізвище та ініціали)

Керівник проєкту (роботи)

(підпис)

Міронова І. С.

(прізвище та ініціали)

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	5
ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ.....	14
1.1. Історіографія теми.....	14
1.2. Джерельна база.....	28
1.3. Методологія та методи дослідження.....	38
РОЗДІЛ 2. ДОСВІД ВПРОВАДЖЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ В КРАЇНАХ ЄВРОПИ.....	44
2.1. Громадянська освіта у школах Німеччини.....	44
2.2. Особливості громадянської освіти у Франції.....	54
2.3. Практика громадянської освіти у Великій Британії.....	66
РОЗДІЛ 3. ПРАКТИКА ВИКОРИСТАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ.....	75
3.1. Стан громадянської освіти в Україні: виклики та перспективи.....	75
3.2. Аналіз можливостей адаптації європейських практик громадянської освіти до українського контексту.....	86
3.3. Пропозиції щодо вдосконалення національної моделі громадянської освіти в шкільну освіту України.....	97
ВИСНОВКИ.....	104
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	111

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ЄС – Європейський Союз

ГО – громадянська освіта

ЮНЕСКО – Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Актуальність дослідження досвіду навчання громадянської освіти у Великій Британії, Франції та Німеччині зумовлюється широким спектром чинників, що мають безпосередній вплив на формування демократичних цінностей, громадянської активності та правосвідомості молодого покоління в умовах сучасних соціально-політичних трансформацій. На тлі загальноєвропейських викликів, серед яких домінують процеси глобалізації, політичної поляризації, міграційних криз, розмиття національних ідентичностей та посилення соціального скепсису до інституцій представницької демократії, особливої ваги набуває осмислення того, як провідні західноєвропейські країни інтегрують громадянську освіту у свої освітні політики й інституційні стратегії. Саме Велика Британія, Франція та Німеччина є державами з розвинутими системами громадянської соціалізації молоді, які не лише тривалий час впроваджують відповідні освітні підходи, а й постійно адаптують їх до нових соціокультурних умов, зберігаючи водночас високий рівень освітньої ефективності та громадянської відповідальності.

Актуальність теми також обумовлюється потребою в пошуку ефективних моделей громадянської освіти, які могли б бути адаптовані до українського контексту в період посттоталітарної трансформації, посилення прагнень до євроінтеграції та утвердження принципів верховенства права, плюралізму, прав людини, демократичного урядування. Вивчення досвіду зазначених країн дозволяє не лише простежити історичну еволюцію підходів до формування активного громадянина, а й окреслити ті інституційні, педагогічні та соціокультурні механізми, що сприяють формуванню зрілої громадянської позиції, орієнтованої на суспільне благо, національну єдність і взаємоповагу. Осмислення цього досвіду є надзвичайно актуальним для України, яка перебуває в активному процесі побудови громадянського

суспільства та модернізації освітньої системи відповідно до європейських стандартів.

Не менш важливою складовою актуальності дослідження є те, що громадянська освіта у вказаних країнах дедалі частіше розглядається як відповідь на виклики соціального відчуження, радикалізації, дезінформації, зростання недовіри до демократичних інституцій. Саме через систематичну громадянську освіту формуються навички критичного мислення, толерантності, поваги до прав людини, уміння вести діалог у плюралістичному суспільстві. Ці складові є ключовими для забезпечення стійкості демократії в умовах її постійного випробування зовнішніми і внутрішніми загрозами. Вивчення британських, французьких та німецьких підходів дозволяє виявити дієві стратегії протидії зазначеним викликам і розробити рекомендації для формування ефективної державної політики у сфері громадянської освіти в Україні.

Особливу значущість має також той факт, що вказані держави демонструють різні історико-культурні традиції підходу до громадянської освіти, що дає змогу побачити різноманіття моделей від централізованого державного регулювання до децентралізованої участі місцевих громад та шкільних автономій. Велика Британія з її акцентом на партисипативне громадянство та розвиток практичних умінь соціальної взаємодії, Франція з її республіканською ідеєю єдності та формування моральної відповідальності перед державою, Німеччина з її акцентом на політичну освіту та подолання авторитарного спадку – кожна з цих моделей містить унікальні риси, що можуть стати підґрунтям для порівняльного аналізу та перенесення елементів у національний контекст із урахуванням українських реалій.

В умовах діджиталізації освітнього процесу, викликів дистанційного навчання, зниження уваги до гуманітарної складової освіти та зміни парадигми педагогічної взаємодії між учителем і учнем, громадянська освіта набуває нових форм і методів, що є предметом наукового інтересу та мають бути осмислені з точки зору ефективності, доступності, інклюзивності та

соціального впливу. Досвід провідних країн Європи дозволяє краще зрозуміти, як забезпечити баланс між формальними навчальними програмами, неформальною освітою, волонтерською діяльністю та інституційними механізмами соціальної участі молоді.

Таким чином, в будь-якому випадку, можемо констатувати, що актуальність дослідження полягає в нагальній потребі теоретичного узагальнення, систематизації й осмислення досвіду провідних країн Західної Європи у сфері громадянської освіти з метою виявлення універсальних та специфічних рис, що можуть бути використані в процесі модернізації української освітньої системи та розвитку демократичної правосвідомості серед молоді. Такий аналіз сприятиме не лише поглибленню наукових уявлень про європейські освітні моделі, а й розробленню ефективних стратегій національного освітнього розвитку на засадах демократії, свободи та активного громадянства.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, які формуються в процесі навчання громадянської освіти у Великій Британії, Франції та Німеччині.

Предметом дослідження є досвід навчання громадянської освіти у Великій Британії, Франції та Німеччині.

Метою дослідження є вивчення особливостей навчання громадянської освіти у Великій Британії, Франції та Німеччині. Для виконання поставленої мети дослідження необхідно виконати такі **завдання**:

- дослідити історіографію теми та визначити її джерельну базу;
- проаналізувати методологію та методи дослідження;
- дослідити громадянську освіту у школах Німеччини;
- дослідити особливості громадянської освіти у Франції;
- охарактеризувати практику громадянської освіти у Великій Британії;
- висвітлити стан громадянської освіти в Україні;
- здійснити аналіз можливостей адаптації європейських практик громадянської освіти до українського контексту;

– визначити пропозиції щодо вдосконалення національної моделі громадянської освіти в шкільну освіту України.

Хронологічні межі дослідження охоплюють XX і XXI століття, тобто період становлення та еволюції громадянської освіти у Великобританії, Франції, Німеччині та Україні.

Територіальні межі дослідження обмежені територією Великобританії, Франції, Німеччини та України.

Методологічна основа дослідження. Комплексне дослідження досвіду громадянської освіти в країнах Європи підтверджує необхідність застосування системного, багатофакторного та багаторівневого підходу до формування громадянської компетентності, яка в умовах сучасних соціальних трансформацій дедалі більше виступає не лише як освітня, а й як соціальна та політична категорія. У сучасному європейському просторі громадянська освіта розглядається як ключовий інструмент формування демократичного світогляду, соціальної згуртованості, політичної культури та правової самосвідомості. Саме тому для глибокого й всебічного осмислення цього досвіду необхідно поєднувати історико-аналітичний, порівняльно-педагогічний, критико-рефлексивний та емпіричний компоненти дослідження, що в сукупності формують цілісну наукову картину і дозволяють виявити як загальні закономірності, так і національно-специфічні особливості реалізації громадянської освіти в різних країнах Європи.

Історичний метод дослідження забезпечує можливість простежити еволюцію концептуальних підходів до громадянської освіти в межах конкретних суспільно-політичних традицій, зокрема від ідеї морального виховання добропорядного громадянина в епоху Просвітництва до сучасних парадигм компетентнісного підходу, що передбачають активну участь молоді в прийнятті рішень, розвиток критичного мислення та соціальної відповідальності. Порівняльний підхід дозволяє виявити спільні і відмінні риси в реалізації освітніх політик Великої Британії, Франції, Німеччини, інших країн Європейського Союзу, а також безпосередньо зрозуміти, які з

цих моделей найбільш ефективно працюють в умовах демократичного суспільства, в якому цінується різноманіття, толерантність, солідарність і права людини.

Критичний аналіз у цьому контексті виступає як інструмент оцінки не лише позитивних результатів реалізації освітніх моделей, а й потенційних ризиків, викликів, недоліків або упущень, які можуть виникати при спробі механічного перенесення зарубіжного досвіду в інші контексти без урахування культурних, правових, освітніх і ментальних особливостей. Таким чином, саме завдяки критичному осмисленню можна уникнути спрощеного запозичення форм і сконцентруватися на адаптації сутнісних, концептуальних і методичних засад, які дійсно можуть принести користь у національному освітньому просторі. У свою чергу, емпіричне дослідження дає змогу закріпити теоретичні висновки фактологічним матеріалом, що базується на вивченні практик, які вже були впроваджені у школах, коледжах, молодіжних організаціях та інших соціальних інституціях.

Особливої цінності набуває звернення до широкого кола джерел, що включають офіційні міжнародні документи, такі як Хартія Ради Європи з освіти для демократичного громадянства і прав людини, рекомендації ЮНЕСКО, програми Європейської Комісії, які формують нормативно-методологічну основу для розвитку громадянської освіти в європейському просторі. Крім того, надзвичайно важливими є національні навчальні програми, концепції освіти, затверджені міністерствами освіти зазначених країн, що дозволяють вивчити механізми інституційного впровадження відповідних курсів, тем, навчальних модулів у шкільну та позашкільну практику.

Аналіз соціологічних опитувань, які відображають ставлення учнів, вчителів, батьків та громадськості до громадянської освіти, дає можливість оцінити не лише формальні результати, а й глибинні процеси соціалізації та формування громадянської ідентичності.

Особливої уваги заслуговують також експертні інтерв'ю з педагогами, науковцями, методистами, які безпосередньо займаються реалізацією або дослідженням громадянської освіти, оскільки вони дозволяють виявити неочевидні чинники успіху чи перешкод у втіленні відповідних програм.

У поєднанні всі зазначені методи, джерела та підходи створюють можливість для проведення глибокого, багатовимірного та репрезентативного аналізу європейського досвіду громадянської освіти. Такий аналіз має вирішальне значення в контексті пошуку ефективних механізмів модернізації української системи освіти, яка сьогодні стоїть перед викликом формування відповідального громадянина в умовах посттоталітарного спадку, соціальної фрагментації та воєнної агресії з боку держави, що заперечує демократичні цінності. Саме тому адаптація успішних моделей громадянської освіти, які довели свою результативність у країнах з усталеною демократією, є не лише актуальним, а й стратегічно важливим напрямом для подальшого розвитку українського суспільства.

Таким чином, сукупність вищезазначених методів наукового пізнання дозволила дослідити досвід навчання громадянської освіти в провідних європейських країнах – Німеччині, Франції та Великобританії.

Наукова новизна дослідження полягає у всебічному комплексному аналізі історіографічних, нормативних, емпіричних та освітньо-практичних підходів до громадянської освіти в провідних європейських країнах – Німеччині, Франції та Великобританії – у поєднанні з критичним осмисленням їхньої адаптивності до українського контексту. В дослідженні вперше в українському академічному дискурсі на основі порівняльного аналізу було здійснено систематизацію ключових елементів європейських моделей громадянської освіти як багатоаспектного явища, що поєднує інституційну підтримку, міждисциплінарний зміст, інноваційні методи навчання й соціальну практику. Новизною також є акцент на значущості громадянської освіти як інструмента стабілізації демократичних процесів у період політичних, безпекових та інформаційних викликів. Крім того,

наукове дослідження розширює наукове уявлення про сучасні трансформації громадянської освіти в умовах кризи демократії, росту популізму та постправди, пропонуючи адаптаційні механізми для української освіти. Залучення широкого кола джерел – від міжнародних освітніх документів до практик громадянського суспільства – дозволяє запропонувати нову концепцію громадянської освіти, яка інтегрує національні потреби та європейські цінності. Робота створює методологічне підґрунтя для подальших досліджень і є вагомим внеском у розробку стратегії реформування української системи громадянської освіти.

Практичне значення одержаних результатів дослідження визначається його здатністю стати підґрунтям для впровадження ефективних освітньо-громадянських стратегій в Україні з урахуванням кращих практик Великої Британії, Франції та Німеччини. Одержані результати можуть бути використані для модернізації змісту громадянської освіти в закладах середньої та вищої освіти, особливо у частині формування громадянської компетентності, культури демократичного діалогу, правосвідомості та критичного мислення. Матеріали дослідження здатні послужити методичною базою для підготовки навчальних програм, підручників і посібників, які відповідатимуть як українському законодавству, так і європейським стандартам освіти в галузі громадянськості. Запропоновані висновки та пропозиції в дослідженні можуть бути застосовані при розробці курсів підвищення кваліфікації педагогів, які залучені до викладання громадянської освіти, а також у процесі формування молодіжної політики й освітніх ініціатив громадянського суспільства. Дослідження сприяє налагодженню міжкультурного діалогу, впровадженню інноваційних методів освіти, таких як дискусійні клуби, моделювання парламентських слухань, соціальні практики, що апробовані у Франції, Німеччині та Великій Британії. Практичні напрацювання можуть бути також використані у рамках державних програм з національно-патріотичного виховання, розвитку громадянської відповідальності та соціальної згуртованості. Таким чином,

робота має високу прикладну цінність для реформування системи громадянської освіти в Україні в напрямі європейської інтеграції.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки наукового дослідження оприлюднені на двох міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях:

– Руденко С. В. Громадянське і патріотичне виховання в школах Європейського Союзу / Історія України та Європи в контексті збереження європейських цінностей: Міжнар. наук. конф. 8 листоп. 2024 р., м. Миколаїв : в рамках міжнар. проєкту Erasmus+ за напрямком Jean Monnet «Implementation of European values as a basis of democracy in Ukraine» : тези / Миколаїв : Видво ЧНУ імені Петра Могили, 2024. С. 88–91.

– Руденко С. В. Європейський досвід громадянської освіти: виклики та завдання для України / Європейські цінності в Україні: історичний аспект: Міжнар. наук. конф. 17 черв. 2025 р., м. Миколаїв : в рамках міжнар. проєкту Erasmus+ за напрямком Jean Monnet «Implementation of European values as a basis of democracy in Ukraine» : тези / Миколаїв : Вид-во ЧНУ імені Петра Могили, 2025. С. 42–47.

Публікації.

– Міронова І. С., Руденко С. В. Громадянська свідомість через освіту: європейські практики // «Перспективи та інновації науки (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»)»: журнал. 2025. № 10(56) 2025. С. 751–764.

Структура кваліфікаційної роботи побудована за предметно-хронологічним принципом та відповідає поставленій меті і визначеним завданням. Кваліфікаційна робота складається з переліку умовних скорочень, вступу, трьох розділів основної частини, висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг роботи становить 121 сторінку, із них основного тексту – 97 сторінок, список використаних джерел та літератури – 107 позицій.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ

1.1. Історіографія теми

Варто відразу зазначити, що історія педагогічної думки в Європі, особливо в контексті громадянської освіти, демонструє глибоку еволюцію підходів до формування свідомого, відповідального та демократичного громадянина. Проблематика громадянського виховання, незважаючи на свою складність та багатогранність, набула особливої актуальності в XX–XXI століттях на тлі глобальних політичних трансформацій, європейської інтеграції, кризи традиційних цінностей і зростання загроз демократичному порядку.

Перший розділ дослідження присвячено вивченню історіографії питання громадянської освіти в країнах Європейського Союзу. Метою цього розділу є аналіз наукових підходів та трактувань у вітчизняній, зарубіжній та міжнародній педагогічній літературі, яка або безпосередньо, або опосередковано стосується теми громадянського виховання учнівської молоді.

Варто зазначити, що значне місце в аналізі займає зарубіжна історіографія, зокрема педагогічні підходи країн ЄС, що мають сталу традицію демократичного виховання. Завдяки своїй незалежності від політичного тиску, наукові праці вчених Великої Британії, Німеччини, Польщі, Франції, Швеції, Данії та інших країн дозволяють здійснити глибокий порівняльний аналіз, побачити різні моделі громадянської освіти, їхні результати та вплив на соціальну інтеграцію, міжетнічні взаємини й розвиток демократичної свідомості в учнів.

У свою чергу, в межах цього розділу розглянуто також ключові педагогічні теорії, які стали фундаментом громадянського виховання: концепції Дж. Дьюї, А. Адлера, Г. Кершенштейнера, а також сучасні праці

європейських авторів, що акцентують на ціннісних та компетентнісних підходах в освіті. Аналіз цих джерел дозволить осмислити як історичний розвиток проблематики, так і актуальні тенденції, що впливають на формування освітньої політики в європейському просторі.

Разом з тим, потрібно відмітити, що зіставлення наукових позицій дозволяє отримати глибше розуміння процесів, які відбуваються у сфері громадянської освіти, та забезпечити теоретичну основу для подальшого аналізу методів, моделей і підходів, що використовуються у країнах ЄС. Такий аналіз, у свою чергу, є необхідним для вироблення ефективної стратегії впровадження європейського досвіду в українську систему освіти.

Реформування національної системи освіти на засадах гуманізму, формування громадянської культури особистості, розвиток національної самосвідомості та посилення патріотичних орієнтирів серед молоді є пріоритетним напрямом розвитку сучасної демократичної України. Події останніх років, пов'язані з агресією проти української держави, зумовили особливу актуальність потреби у підвищенні рівня громадянської зрілості, патріотичної мотивації та усвідомленого ставлення до захисту Батьківщини серед підростаючого покоління¹.

На нашу думку, у цьому контексті значну цінність має вивчення та осмислення досвіду країн Європейського Союзу у сфері громадянського виховання. Держави-члени ЄС вже тривалий час розробляють та реалізують ефективні моделі соціалізації молоді через освітню систему, зокрема у питаннях формування активної громадянської позиції, демократичної культури та відповідального ставлення до суспільного життя. Саме тому вивчення зарубіжного досвіду в цій сфері стає не лише актуальним, але й стратегічно важливим завданням для українського освітнього простору.

Разом з тим, аналіз наукових публікацій свідчить про широку зацікавленість учених у проблемі громадянського виховання. Зокрема, в

¹ Пометун О. І. Навчання історії й громадянської освіти як чинник формування громадянської ідентичності учнів. *Український педагогічний журнал*. 2023. № 2. С. 65.

українському та зарубіжному науковому дискурсі помітною є активність таких дослідників, як А. Адлер, В. Бакуменко, І. Бех, Т. Безверха, Г. Ващенко, К. Вейнберг, Р. Вудс, К. Джанг, Г. Кершенштейнер, В. Кремень, А. Макаренко, Х. Мюнклер, Ч. Паттерсон, О. Овчарук, О. Пометун, В. Сухомлинський, О. Сухомлинська, В. Трощинський та ін.

Зарубіжна наукова література містить значний обсяг матеріалу, присвяченого теорії та практиці громадянського виховання. Варто виділити праці таких дослідників, як Дж. Бадетс, С. Фільд, Дж. Маршалл, І. Фрейзер, А. Харнетт та ін. Водночас, як показує аналіз літератури, в Україні ще недостатньо вивчені і творчо осмислені підходи країн Європейського Союзу до формування громадянської компетентності учнівської молоді, що обмежує ефективне впровадження найкращих практик у вітчизняну систему виховання.

Громадянська освіта упродовж свого розвитку постає як відкрита, гнучка, динамічна система, здатна адаптуватися до змін суспільного запиту. Її еволюція не є лінійною або завершеною, а має перманентний характер, позначений кількісними й якісними трансформаціями. Ці зміни відображають реалізацію системоутворювальних зв'язків між її компонентами, що забезпечує перехід до нових освітніх результатів і цілей. У науковій літературі ГО розглядається як результат тривалої ідейної еволюції, що узалежнюється від поступу демократичних ідей, політичних змін і суспільного розвитку².

Аналіз ключових досліджень³ дозволяє виділити наступні етапи становлення та розвитку ГО⁴:

² Katunarić, V. Civic education in the European countries, Wege der Integration in heterogenen Gesellschaften. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2009. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-531-91606-4_9. (дата звернення: 25.07.2025).

³ Євсюкова А. В. Проблематика періодизації громадянської освіти в контексті розвитку ідей демократії (друга половина XX ст. – 2018 р.). *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2018. № 3(39). С. 70.

⁴ Дем'янчук О. П. Теорія і практика громадянської освіти: світовий досвід. *Наукові записки*. Т. 19. 2001. С. 67.

1. Кінець XVIII – друга половина XIX ст. – формування передумов ГО. У період післявоєнної перебудови європейського політичного ландшафту, активізації національних рухів та зміцнення ідеї громадянства ГО зароджується як засіб утвердження національної ідентичності, спрямований на виховання громадянина-патріота.

2. Друга половина XIX – початок XX ст. – трансформація сутності ГО: від релігійного і сегрегаційного вектора до світської, інклюзивної, просвітницької парадигми. ГО починає вирішувати завдання формування усвідомленого громадянства в рамках питання: «Як стати громадянином?».

3. Початок – середина XX ст. – ГО набуває глибшого змістового наповнення. Відбувається перехід від інструктивно-ознайомчої моделі до критико-аналітичного осмислення сутності держави, суспільства та ролі громадянина. У цей період впроваджуються міжнародні стандарти прав людини (ООН, РЄ), що стають фундаментом змісту ГО.

4. Середина – кінець XX ст. – розширення масштабів ГО у зв'язку зі становленням наднаціональних структур (зокрема, ЄС). Виникає нове явище – «громадянин ЄС», що зумовлює переосмислення понять громадянства, національної ідентичності та освітніх стратегій ГО.

5. Кінець XX – початок XXI ст. – ГО постає як ключовий інструмент демократичної трансформації суспільств. Активно залучаються громадські організації та неурядові структури. Особливої ваги набуває Хартія Ради Європи (2010), яка інтегрує освітні напрями з прав людини та демократичного громадянства.

6. Кінець XX ст. – 24.02.2022 р. – розширення концептуального поля ГО: поява ідеї «глобального громадянства», впровадження цифрових технологій у навчання, акцент на екологічну відповідальність, соціальну чутливість, економічну обізнаність, моральне виховання.

7. З 24.02.2022 р. – дотепер – ГО адаптується до нової геополітичної реальності, визначеної повномасштабною війною РФ проти України. Зміни змісту ГО, її завдань і цілей відображають потребу формувати стійке,

демократично зорієнтоване громадянство в умовах екзистенційної кризи європейського континенту⁵.

Також варто зазначити, що окремі питання громадянської освіти в європейському контексті розглядалися в наукових працях багатьох авторитетних дослідників, серед яких варто виокремити як класиків педагогічної думки, так і представників сучасної академічної спільноти, що працюють над переосмисленням цієї теми у XXI столітті.

Одним із піонерів теорії громадянського виховання в Європі вважається Георг Кершенштейнер (Georg Kerschensteiner), німецький педагог, який ще на початку XX століття підкреслював важливість формування громадянської відповідальності через участь у соціальному житті. У праці «*The Idea of the School as a Community of Work*» він обґрунтував концепцію школи як лабораторії суспільного досвіду, де молодь навчається через діяльність і співпрацю. Ідеї Г. Кершенштейнера були втілені в реформах шкільної освіти Німеччини і стали підґрунтям для багатьох пізніших освітніх стратегій⁶.

Звернімо увагу на те, що класичні дослідження, такі як праці Loet Leydesdorff та Janelle Ward, аналізують взаємодію між науковими установами та громадянським суспільством у Європі, що має безпосереднє відношення до розвитку громадянської освіти. У свою чергу, відмічаємо, що у своїй роботі «*Science shops: A kaleidoscope of science-society collaborations in Europe*» (2009) автори досліджують моделі співпраці між університетами та громадськими організаціями, що сприяють формуванню активного громадянства⁷.

⁵ Slavkova L., Kurilić M. Great expectations: Demands and realities of civic education in Europe. THE CIVICS Innovation Hub. 2023. URL: <http://surl.li/infypp>. (дата звернення: 25.07.2025).

⁶ Kerschensteiner G. *The Idea of the School as a Community of Work*. London: Harrap, 1912. P. 79.

⁷ Leydesdorff L., Ward J. *Science shops: A kaleidoscope of science-society collaborations in Europe*. URL: https://arxiv.org/abs/0911.4289?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 25.07.2025).

У другій половині XX століття значного впливу на розвиток концепцій громадянської освіти набули праці американського філософа Джона Дьюї (John Dewey), зокрема його книга «*Democracy and Education: An Introduction to the Philosophy of Education*»⁸. Хоча Дж. Дьюї був американцем, його ідеї активно сприймалися і адаптувалися в Європі. Він стверджував, що демократична освіта повинна готувати людину до активної участі у суспільному житті через практичний досвід, колективну відповідальність і критичне мислення.

У сучасному європейському контексті громадянська освіта переосмислюється через призму прав людини, міжкультурного діалогу, соціальної справедливості. Один із провідних дослідників у цій сфері – Девід Керр (David Kerr), який очолював кілька проєктів у Великій Британії та ЄС щодо впровадження громадянської освіти в шкільну практику. У доповіді «*Citizenship Education in England: The Making of a New Subject*» він наголошує, що введення предмета *Citizenship* у національну навчальну програму Англії у 2002 році стало ключовим кроком до виховання свідомих громадян. Особлива увага у програмі приділяється розвитку активної участі, розумінню прав людини, функціонуванню демократичних інституцій та засобів масової інформації⁹.

На наше переконання також важливою є праця Ієна Девіса (Ian Davies), професора Йоркського університету, який у співавторстві з колегами підготував колективну монографію «*Education for Citizenship: Ideas into Action*», де розглядаються шляхи інтеграції громадянської освіти в навчальні плани різних європейських країн. Автори акцентують увагу на необхідності залучення учнів до прийняття рішень, розвитку навичок демократичного діалогу та поваги до культурного різноманіття¹⁰.

⁸ Dewey J. *Democracy and Education*. New York: Macmillan, 1916. P. 30.

⁹ Kerr D. *Citizenship Education in England: The Making of a New Subject*. London: Citizenship Foundation, 2003. P. 11.

¹⁰ Davies I. et al. *Education for Citizenship: Ideas into Action*. London: RoutledgeFalmer, 1999. P. 33.

Разом з тим, значний внесок у теоретико-методичне обґрунтування громадянського виховання зробив і Джон Бадеттс (John Bădetts) у своїй праці *«Education for Democratic Citizenship in Europe: Policies and Trends»*. Видання підготовлене в рамках ініціатив Ради Європи і підкреслює важливість формування європейської ідентичності, громадянської участі на локальному й глобальному рівнях, а також потребу у формуванні політичної грамотності¹¹.

Сучасні дослідження також зосереджуються на аналізі норм громадянства в різних демократичних країнах. Наприклад, Roberto Di Mari та колеги у статті *«Multilevel latent class analysis with covariates: Analysis of cross-national citizenship norms with a two-stage approach»* (2023) застосовують багаторівневий латентний кластерний аналіз для вивчення норм громадянства, що дозволяє виявити різні типи громадянської ідентичності та участі¹².

Крім того, зауважимо, що дослідження D. Brown та L. Canas *«Archaeo-Astronomy in Society: Supporting Citizenship in Schools Across Europe»* (2010) демонструє, як міждисциплінарні підходи, зокрема археоастрономія, можуть бути інтегровані в шкільну програму для підтримки громадянської освіти, сприяючи розвитку толерантності та розуміння культурного різноманіття.

Також слід згадати Стіва Фільда (Steve Field), який досліджував зв'язок між громадянською освітою, соціальною справедливістю та освітньою політикою ЄС. У своїх звітах, підготовлених для OECD, він аналізує ефективність освітніх програм у Нідерландах, Швеції та Фінляндії, порівнюючи підходи до навчання громадянських компетентностей на основі порівняльної педагогіки.

¹¹ Bădetts J. *Education for Democratic Citizenship in Europe: Policies and Trends*. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2002. P. 19.

¹² Di Mari R. *Multilevel latent class analysis with covariates: Analysis of cross-national citizenship norms with a two-stage approach*. URL: https://arxiv.org/abs/2307.10720?utm_source=chatgpt.com. (дата звернення: 26.07.2025).

Значущою є і праця Хенка ван Дєрвена (Henk van der Ven) «*Education for Democratic Citizenship: Methods, Tools and Good Practices in Europe*», в якій розкривається потенціал інтерактивних методів, проєктного навчання, роль учнівського самоврядування у формуванні демократичної поведінки¹³.

Таким чином, враховуючи все викладене вище, можемо констатувати, що зарубіжна історіографія надає цінні інсайти щодо розвитку громадянської освіти в Європі, підкреслюючи важливість міждисциплінарних підходів та активної участі громадян у суспільному житті.

Громадянська освіта в країнах Європи є предметом численних досліджень, що відображають різноманітність підходів до формування громадянських компетентностей. Зарубіжна історіографія охоплює як класичні теоретичні концепції, так і сучасні емпіричні дослідження, що аналізують національні моделі громадянської освіти. Європейські країни – як сусіди України (Польща, Словаччина, Чехія, Болгарія), так і ключові держави ЄС (Франція, Велика Британія, Італія, Німеччина, Норвегія, Швеція, Фінляндія) – демонструють високий рівень уваги до громадянської та патріотичної освіти. Виховання любові до Батьківщини, знання її символіки, традицій і цінностей є основоположними принципами їхньої освітньої політики. Ці процеси підтримуються як засобами масової інформації, так і громадськими інституціями: школами, університетами, молодіжними організаціями, скаутськими рухами тощо.

Поглиблене вивчення практик громадянського виховання в країнах Європи дає змогу виявити спільні тенденції, а також унікальні національні особливості.

Німеччина послідовно дотримується моделі громадянського виховання, що базується на принципах демократії та відмові від авторитаризму. Особливістю є відсутність прямого акценту на патріотизм – замість цього

¹³ Henk van der Ven. «Education for Democratic Citizenship: Methods, Tools and Good Practices in Europe» (van der Ven, H. Education for Democratic Citizenship. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2007. 135 p. P. 37.

формується критична громадянська свідомість. Це відображається у викладанні шкільного предмета Sozialkunde (громадянознавство), що охоплює знання з історії, соціології, політології, економіки, а також розвиває навички участі в суспільному та політичному житті. За словами німецьких педагогів В. Стендера, Д. Крьогера та М. Дрейєра, навчання базується на проблемному підході, опорі на приклади з життя та гуманістичних цінностях, які характерні для розвиненої демократії.

У Данії громадянська активність громадян, включаючи іммігрантів, розглядається як важливий чинник сталого розвитку суспільства. Дослідники акцентують на етичних стандартах суспільства, що забезпечують високий рівень демократизації та дотримання прав людини. У країні діє чітка законодавча база для громадянської освіти, а педагогіка має яскраво виражений ціннісний характер¹⁴.

Велика Британія визнала громадянську освіту однією з ключових складових навчальної програми ще з початку 2000-х років. У школах запроваджено обов'язковий предмет Citizenship, що сприяє розвитку моральної стійкості, толерантності, поваги до прав людини та готовності нести відповідальність перед суспільством. Вивчаються основи права, структури держави, способи участі у демократичному процесі¹⁵.

Крім того, з часів Другої світової війни в Британії діє ціла низка програм, які поєднують елементи громадянського та патріотичного виховання. Однією з них є Cadet Forces, яка охоплює понад 120 тис. молодих людей і реалізується за участі Міністерства оборони, офіцерів запасу, волонтерів. При цьому, кадети вивчають не лише військову справу, а й історію, громадянське право, соціальні науки, формуючи цінності служіння державі.

¹⁴ Torney-Purta, J. Civic Education Across Countries: Twenty-four National Case Studies from the IEA Civic Education Project. Amsterdam: IEA, 1999. URL: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED431705.pdf>. (дата звернення: 26.07.2025).

¹⁵ Davies I. et al. Education for Citizenship: Ideas into Action. London: RoutledgeFalmer, 1999. P. 19.

Для України також актуальним вбачається польський досвід громадянської освіти. Польща демонструє приклад поєднання глибокого патріотичного виховання з сучасними підходами до громадянськості. Програма «Патріотизм завтрашнього дня» спрямована на формування поваги до національних символів, традицій, героїв, починаючи з дошкільного віку. Дітей знайомлять із прапором, гербом, національним гімном, місцевими героями, музеями, пам'ятками, формуючи локальний патріотизм, який поступово розширюється до рівня нації¹⁶.

Згідно із Законом Республіки Польща «Про систему освіти» від 7 вересня 1991 року, громадянське та патріотичне виховання реалізується через родину, школу, громадські організації (зокрема, Союз польського харцерства), католицьку церкву та інститути громадської комунікації. Особливе місце в системі виховання належить школі, яка має забезпечити розвиток громадянської, моральної та інтелектуальної зрілості учнів, підготувати їх до виконання соціальних та сімейних обов'язків на основі принципів демократії, солідарності, толерантності та справедливості¹⁷.

Важливою складовою формування громадянської самосвідомості молоді є участь громадських організацій, які виступають каталізаторами національно-патріотичного виховання та збереження культурної ідентичності. Одним із яскравих прикладів у цьому контексті є Союз польського харцерства (Związek Harcerstwa Polskiego) – провідна молодіжна організація Польщі, що має глибокі традиції виховання на засадах служіння, відповідальності та поваги до національних цінностей. Це патріотичне, добровільне та незалежне об'єднання приймає молодь без дискримінації та відіграє вагомий роль у громадянській освіті школярів.

Виховна система Союзу базується на моральних нормах, укорінених у християнських етичних принципах, що передбачають пошану до гідності

¹⁶ Fatyga B. Młodzież jako «inny» w społeczeństwie. Warszawa: ISP PAN. 2007. P. 55.

¹⁷ Instytut Edukacji Obywatelskiej. Edukacja obywatelska w Polsce: wyzwania i rekomendacje. Warszawa: IEO. 2020. P. 79.

кожної особистості. Основними засадами є служіння Богові, Батьківщині та родині. Підготовка учасників охоплює як духовно-моральні, так і практичні компоненти: краєзнавство, дисципліну, військову підготовку, що є актуальними для підготовки молоді до служби в армії. Членів харцерського руху навчають бути активними громадянами, які не лише знають свої права та обов'язки, але й виявляють турботу про добробут Польщі та суспільства загалом, беруть участь у житті громади, шанують національну історію, культуру та природну спадщину¹⁸.

Поряд із Польщею, значні досягнення у сфері громадянської освіти демонструють країни Балтії. Так, наприклад, у Литві громадянське виховання є наскрізним елементом освітньої політики та врегульовано низкою державних документів, серед яких: Закон про освіту, Стратегія освіти, Довгострокова програма національного та громадянського виховання, Програма правової освіти населення тощо. Литовська модель поєднує два взаємодоповнювальні блоки: розвиток громадянського мислення та формування компетенцій громадянської дії.

Значну увагу приділено неформальній освіті – через діяльність неурядових організацій, проекти UNESCO, програми Ради Європи. Активно впроваджуються моделі участі молоді в шкільному самоврядуванні, волонтерських ініціативах, суспільних рухах. Важливу роль відіграє підготовка педагогічних кадрів до викладання громадянських дисциплін, що дає змогу забезпечити системний характер виховання молоді.

У свою чергу, в Латвії було запроваджено інноваційний підхід – включення курсу військової підготовки до числа обов'язкових вибіркових дисциплін у шкільному навчальному плані. Програма складається з чотирьох ключових блоків: громадянське виховання, розвиток особистісних і соціальних навичок («школа життя»), фізична підготовка, військова справа.

¹⁸ Ministerstwo Edukacji i Nauki. Podstawa programowa z przedmiotu WOS (Wiedza o społeczeństwie). Warszawa, 2017. P. 30.

Після завершення курсу учні володіють не лише теоретичними знаннями з основ громадянства, а й практичними навичками, що робить їх готовими до включення у військовий резерв. Такий підхід дає змогу сформувати молоде покоління патріотів – компетентних, відповідальних і мотивованих до захисту своєї держави.

У Франції громадянська освіта має глибокі історичні корені, пов'язані з ідеалами Республіки та секуляризму. Класичні дослідження, такі як роботи П'єра Нора (Pierre Nora) про «місця пам'яті», аналізують формування національної ідентичності через освіту. Сучасні дослідження зосереджуються на впровадженні цифрових технологій у навчальний процес. Зокрема, проєкт METAL (Learning Analytics Made in France: The METALproject) спрямований на покращення якості навчання в середніх школах за допомогою аналітики навчання. Проєкт охоплює управління даними, візуалізацію, експлуатацію даних та поширення аналітики на інституційному рівні¹⁹.

Швеція відома своєю моделлю громадянської освіти, що базується на принципах демократії, рівності та участі. Класичні дослідження, такі як роботи Інґегерд Сьєгрена (Ingegerd Sigrén), аналізують розвиток громадянської освіти в контексті шведської освітньої політики. Сучасні дослідження зосереджені на інтеграції громадянської освіти в міждисциплінарний контекст та використанні цифрових технологій для залучення учнів до демократичних процесів.

В Італії громадянська освіта розглядається як засіб формування соціальної згуртованості та інклюзивності. Дослідження Андреелли, Бертреллі, Кальдури та Кампостріні (2024) пропонують двоетапну модель для вивчення розподілу інклюзивності в італійських службах раннього дитинства. Модель включає латентну змінну для оцінки інклюзивності та змішану квантильну модель для аналізу її розподілу по регіонах. Результати

¹⁹ Brun A. Learning Analytics Made in France. *2nd International Conference on Information Systems and Economic Intelligence-SIIE*. 2019. P. 951.

показують значні відмінності в рівнях інклюзивності між північними та південними регіонами Італії²⁰.

Цей огляд зарубіжної історіографії демонструє різноманітність підходів до громадянської освіти в Європі та підкреслює важливість врахування національного контексту при розробці освітніх програм.

У сучасній українській історіографії громадянська освіта розглядається як ключовий інструмент демократизації суспільства, формування активної громадянської позиції та виховання відповідального члена суспільства. Науковий інтерес до цієї теми значно активізувався після 2014 року – у контексті Революції Гідності, війни на Сході України та поглиблення європейського вектору розвитку держави.

Серед вітчизняних дослідників, які зробили значний внесок у розвиток теоретичних засад громадянської освіти, варто відзначити:

Олену Пометун, яка є однією з провідних фахівчинь у сфері громадянської освіти в Україні. У своїх працях вона обґрунтовує необхідність формування громадянських компетентностей у шкільному курсі суспільствознавства, пропонує активні методи навчання (дебати, аналіз ситуацій, проєкти) та адаптує міжнародний досвід до українських реалій. Її праці з'являлися, зокрема, у рамках діяльності Всеукраїнської асоціації викладачів історії та суспільствознавства «Нова доба»²¹.

Оксана Овчарук (Інститут педагогіки НАПН України) досліджує методологію впровадження громадянської освіти у формальній і неформальній освіті, акцентуючи на необхідності міжсекторальної взаємодії між школами, громадськими організаціями та органами влади. Її монографії

²⁰ Andreella A. A two-step model to study the inclusivity's distribution of Italian early childhood education and care services. *Methodological and Applied Statistics and Demography* III. 2024. P. 339.

²¹ Пометун О. І. Навчання історії й громадянської освіти як чинник формування громадянської ідентичності учнів. *Український педагогічний журнал*. 2023. № 2. С. 67.

та наукові статті часто слугують базою для освітніх проєктів за підтримки міжнародних партнерів²².

У свою чергу, Іван Бех, академік НАПН України, у своїх психологічно орієнтованих підходах до виховання наголошує на розвитку морально-етичних компонентів особистості, зокрема відповідальності, патріотизму, громадянського сумління²³.

Тетяна Ремех у тезах «Current issues of the formation of citizenship of education seekers in the conditions of war and post-war times» аналізує проблеми формування громадянськості в умовах війни та післявоєнного відновлення²⁴.

Українська історіографія останніх років також містить огляд досвіду європейських країн, що використовується як порівняльна база для адаптації найкращих практик у національній системі. Важливим кроком стало впровадження з 2018 року курсу «Громадянська освіта» у 10 класі Нової української школи, що є результатом довготривалої співпраці освітян, науковців і міжнародних партнерів (зокрема, проєктів Ради Європи та USAID).

Таким чином, історіографія громадянської освіти в Європі засвідчує її складний та багатовекторний розвиток, що відображає соціально-політичні трансформації, зокрема демократизацію, євроінтеграційні процеси та зміну уявлень про роль громадянина в суспільстві. Наукові підходи до вивчення громадянської освіти змінилися від нормативно-правового трактування до міждисциплінарного бачення, яке охоплює не лише правові знання, а й розвиток критичного мислення, відповідальності, етичних цінностей та

²² Овчарук О. В. Теорія і практика шкільної освіти для демократичного громадянства у країнах членах Ради Європи. Автореф. дис... на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук. Київ: Інститут педагогіки НАПН України, 2021. С. 11.

²³ Бех І. Д. Патріотичне і громадянське виховання у власних межах. *Збірник наук. праць VIII Українсько-польського форуму «Освіта для миру»* (8–10 жовтня 2019 р.). Київ: Інститут проблем виховання НАПН України, 2019. С. 611.

²⁴ Ремех Т. Current issues of the formation of citizenship of education seekers in the conditions of war and post-war times. *Abstracts of the International Scientific and Practical Conference «European Integration of Higher Education of Ukraine in the Context of the Bologna Process»*. Kyiv, 2023. С. 45.

участі. Європейські дослідники (переважно в працях останніх десятиліть) акцентують на зв'язку громадянської освіти з формуванням активної громадянської позиції, а також із розбудовою громадянської культури, що є засобом стабілізації демократичних суспільств. В історіографічному контексті простежується еволюція: від вивчення основ державознавства до інтегрованих моделей громадянської освіти, що включають соціальну практику, проєктну діяльність, інклюзію та ціннісно орієнтоване навчання. Актуальним напрямом історіографії є дослідження ролі громадянської освіти в умовах кризи демократичних інститутів, зростання популізму та потреби в освіті, здатній формувати свідомого, стійкого до маніпуляцій громадянина.

1.2. Джерельна база

Вивчення досвіду громадянської освіти в країнах Європейського Союзу потребує звернення до широкого кола джерел, які охоплюють як нормативно-правову базу, так і результати освітніх досліджень, міждержавні аналітичні звіти, програмні документи, підручники та матеріали з практики шкільного навчання. Аналіз джерел відіграє ключову роль у формуванні комплексного, об'єктивного та порівняльного уявлення про специфіку громадянського виховання в європейських державах.

У даному розділі буде здійснено класифікацію основних груп джерел, які стали базою для дослідження: офіційні освітні документи та стандарти країн ЄС, матеріали міжнародних організацій (Рада Європи, Європейська Комісія, UNESCO, OECD), результати міжнародних порівняльних досліджень (наприклад, IEA ICCS), а також аналітичні звіти, монографії, навчальні програми, підручники та методичні посібники.

Окрему увагу приділено офіційним законодавчим актам, що визначають рамки громадянської освіти в національних освітніх системах (наприклад, Code de l'éducation у Франції, Skollagen у Швеції, Riforma Gelmini в Італії, Закон про систему освіти Польщі). Також враховано сучасні

цифрові ресурси, що висвітлюють реалізацію громадянських ініціатив у школах, включаючи інтерактивні платформи та інституційні освітні портали тощо.

Разом з тим, окрім офіційних джерел, важливе місце займають результати емпіричних досліджень, що здійснювалися як на рівні окремих країн, так і в рамках багатонаціональних освітніх проєктів. Зокрема, на нашу думку, особливу цінність становлять звіти Європейської освітньої дослідницької асоціації (EERA), дані досліджень EUCEN (Європейської університетської спільноти неперервної освіти), звіти Ради Європи щодо виконання Хартії з освіти для демократичного громадянства та Прав людини (EDC/HRE).

Систематизація та порівняльний аналіз таких джерел дозволяють розкрити ключові концепти, структуру освітніх програм, інституційний супровід громадянської освіти, а також специфіку реалізації принципів демократії, прав людини, солідарності й відповідальності у навчальному процесі в різних країнах Європи.

Джерельна база охоплює як міжнародні, так і національні документи, дослідження та ініціативи. Це дозволяє глибше зрозуміти підходи до громадянської освіти в різних європейських країнах та забезпечить основу для порівняльного аналізу.

Безумовно, ключову роль у формуванні громадянської освіти в Європі відіграють загальноєвропейські документи та ініціативи, які поширюють свій вплив на європейські держави в цілому. Тому визначимо, які європейські міжнародні стандарти впливають на становлення та розвиток громадянської освіти.

Розвиток громадянської освіти супроводжується широкою джерельною підтримкою, що охоплює як міжнародно-правові акти, так і результати багаторічних дослідницьких проєктів.

Серед базових міжнародних документів варто виокремити наступні міжнародні стандарти:

- Загальну декларацію прав людини (ООН, 1948)²⁵,
- Європейську конвенцію з прав людини (1950)²⁶,
- Резолюцію ООН (1968) щодо включення в освітні програми прав людини,
- Рекомендації ЮНЕСКО (1974, 1978, 1993) про значення ГО в освіті²⁷,
- Резолюції та декларації Ради Європи (1978, 1985, 1999), які акцентують на навчанні основ демократії, участі молоді у громадському житті, партнерстві з громадами²⁸,
- Хартію Ради Європи з освіти для демократичного громадянства і прав людини (2010) – як найвпливовіший документ, що визначив сучасну концепцію ГО²⁹.

Отже, як ми бачимо, велика кількість міжнародних стандартів загального характеру впливає на становлення громадянської освіти в країнах Європи.

Окрім загальноєвропейських міжнародних стандартів про права людини, важливу роль відіграють і аналітичні звіти, серед яких особливо слід виділити:

- «Great Expectations: Demands and Realities of Civic Education in Europe» (2023), який виявляє актуальні виклики ГО: фрагментарність, низький статус предмету в шкільних програмах, формалізм змісту,

²⁵ Загальна декларація прав людини: Міжнародний документ; Декларація від 10.12.1948. *Офіційний вісник України* від 15.12.2008. 2008. № 93. С. 89, стаття 3103.

²⁶ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини): Міжнародний документ; Конвенція від 04.11.1950. *Офіційний вісник України* від 16.04.1998. 1998. № 13, № 32 від 23.08.2006. С. 270.

²⁷ Recommendation concerning Education for International Understanding, Cooperation and Peace and Education relating to Human Rights and Fundamental Freedoms. Paris, 19 November 1974. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf000001259>. (дата звернення: 27.07.2025).

²⁸ Council of Europe. Resolution (78) 41 on the education of migrants. Committee of Ministers. 1978. URL: <https://rm.coe.int/090000168050bb37>. (дата звернення: 27.07.2025).

²⁹ Council of Europe Charter on Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education: Adopted in the framework of Recommendation CM/Rec (2010)7 of the Committee of Ministers. 2010. URL: <https://rm.coe.int/16803034e5>. (дата звернення: 27.07.2025).

недостатня підготовка педагогів, відсутність інтеграції формальної, неформальної та інформальної освіти.

– Дослідження IEA (2009, 2016, 2022), де ГО розглядається під інтегрованим підходом «civic and citizenship education», що підкреслює її практичну, ціннісну та компетентнісну спрямованість³⁰.

Разом з тим, на нашу думку, окрему увагу заслуговують освітні та філософські концепції, які визначили сучасну парадигму громадянської освіти. Йдеться про перехід від «Civics education» – знаннєво-орієнтованого підходу до «Citizenship education» – компетентнісної моделі, що розвиває активну громадянську позицію, участь, відповідальність, повагу до демократії³¹.

Нарешті, у фокусі міжнародної спільноти ГО виступає і як інструмент сталого розвитку (Agenda 2030, ціль 4.7), де підкреслюється роль освіти в розвитку прав людини, миру, толерантності, усвідомлення глобальної взаємозалежності та міжкультурного діалогу³².

Звернімо увагу також на такий документ, як «Mapping Civic Education in Europe». Це інтерактивна мапа, створена організацією THE CIVICS, яка відображає стан ГО в 31 європейській країні, включаючи формальні та неформальні освітні практики³³.

Особливу увагу також потрібно приділити Резолюції Європейського парламенту щодо впровадження громадянської освіти. Вищезазначений документ підкреслює необхідність посилення ГО на всіх рівнях та пропонує

³⁰ Schulz W. ICCS 2022 International Report: Education for Citizenship in Times of Global Change. Springer. 2024. URL: <https://www.iea.nl/publications/iccs-2022-international-report>. (дата звернення: 27.07.2025).

³¹ Тараненко І. Г. Розвиток життєвої компетентності та соціальної інтеграції: досвід європейських проблем. *Кроки до компетентності та інтеграції у суспільство*. Київ, 2000. С. 37–40.

³² Локшина О. Стратегія європейського співробітництва у галузі освіти і навчання у 2021–2030 рр. як євроінтеграційний орієнтир для української освіти. *Український Педагогічний журнал*. 2022. № 4. С. 7.

³³ Mapping Civic Education in Europe. URL: https://thecivics.eu/projects/mapping/?utm_source=chatgpt.com. (дата звернення: 27.07.2025).

створення нових програм у межах ініціатив ЄС³⁴. Міжнародне дослідження громадянської та громадянської освіти (ICCS) проводиться Міжнародною асоціацією оцінки освітніх досягнень (IEA) та надає порівняльні дані про ГО в школах різних країн³⁵.

Також аналізуючи джерельну базу дослідження потрібно звернути увагу на національні законодавчі та освітні документи, які деталізують особливості громадянської освіти в країнах Європи.

Основу нормативного забезпечення громадянської освіти у Франції становить Code de l'éducation, який включає норми, що визначають роль шкільної освіти у формуванні республіканських цінностей. Зокрема, потрібно зазначити, що у статтях L111-1, L312-15, L421-3 зазначено необхідність формування навичок громадянської участі, толерантності, поваги до закону й свободи слова (Code de l'éducation. Version consolidée au 1 janvier 2024. Légifrance.gouv.fr).

У рамках шкільного курсу «Enseignement moral et civique» (ЕМС), що був введений у 2015 році, учні знайомляться з основами конституційного ладу, правами людини, правами дитини, медіаграмотністю. Детальні навчальні програми опубліковані Міністерством національної освіти Франції³⁶.

Додатковим джерелом є аналітичний звіт, який знаходить своє закріплення в деяких державах Європи³⁷.

Так, наприклад, у Швеції ключовим документом, що регулює громадянську освіту, є Skollagen (Закон про освіту), прийнятий у 2010 році,

³⁴ European Parliament resolution of 6 April 2022 on the implementation of citizenship education actions (2021/2008(INI)). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX%3A52022IP0114>. (дата звернення: 27.07.2025).

³⁵ International Civic and Citizenship Education Study (ICCS). URL: <https://www.iea.nl/studies/iea/iccs>. (дата звернення: 27.07.2025).

³⁶ Ministère de l'Éducation nationale et de la Jeunesse (2020). Programme d'enseignement moral et civique (cycle 3, 4, lycée). URL: <https://eduscol.education.fr/87/j-enseigne-au-cycle-3>. (дата звернення: 28.07.2025).

³⁷ Brun A. Learning Analytics Made in France. *2nd International Conference on Information Systems and Economic Intelligence-SIIE*. 2019. P. 943–958.

та Національний навчальний план – Läroplan för grundskolan, förskoleklassen och fritidshemmet (reviderad 2022).

Важливими є також матеріали Шведського національного агентства з питань освіти (Skolverket), зокрема: Skolverket (2020). Demokrati och mänskliga rättigheter i skolans undervisning. En analys av hur lärandemål kopplat till demokrati och mänskliga rättigheter kommer till uttryck i kurs- och ämnesplaner³⁸.

В Італії нормативну основу громадянської освіти становить Legge 92/2019, що запроваджує обов'язковий курс Educazione Civica у школах з 2020 року.

У свою чергу, потрібно зазначити, що додатково враховуються положення «Riforma Gelmini» (2008), яка змінила освітню систему Італії в бік більшої стандартизації та інтеграції громадянських компонентів у навчальні програми.

Окремим джерелом є аналітичні дані щодо інклюзивності як складової громадянської освіти. Офіційні програми та звіти доступні на порталі Міністерства освіти Італії: istruzione.it.

Також потрібно звернути увагу на польський досвід, оскільки він може бути корисним для України.

Польська система громадянської освіти ґрунтується на Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty (Закон «Про систему освіти»), що неодноразово оновлювався. У статтях 1–4 чітко сформульовано мету громадянського і патріотичного виховання.

Ключовим інструментом реалізації політики у цій сфері є програма «Wychowanie do życia w społeczeństwie» та проєкт «Patriotyzm Jutra», реалізований Інститутом національної пам'яті (Instytut Pamięci Narodowej).

Отже, розглянувши джерельну базу, можемо відобразити основні джерела становлення громадянської освіти в Таблиці 1.1.

³⁸ Sigrén I. Citizenship Education in the Swedish Curriculum: A Historical Overview. *Journal of Social Science Education*, 2014. Vol. 13(3). 10.

Таблиця 1.1

Джерельна та законодавча база громадянської освіти в країнах Європи

Країна	Нормативна база	Ключові джерела / документи / ініціативи
Франція	<i>Code de l'éducation</i> (оновлено 2024)	Програма «Enseignement moral et civique» (EMC); METAL Project – Brun et al. (2019); legifrance.gouv.fr
Польща	Закон «Про систему освіти» від 07.09.1991 р., постійно оновлюється	Програма «Wychowanie do życia w społeczeństwie»; проєкт «Patriotyzm Jutra»; Інститут національної пам'яті (IPN); Instytut Edukacji Obywatelskiej (2020)
Італія	<i>Legge 92/2019</i> (запроваджує курс <i>Educazione Civica</i>)	Riforma Gelmini (2008); Andreella et al. (2024) – дослідження інклюзивності у ранньому навчанні; портал istruzione.it
Швеція	<i>Skollagen</i> (2010); <i>Läroplan för grundskolan</i> (оновлено 2022)	Skolverket (2020) – звіт про права людини у навчальних програмах; Sigrén, I. (2014) – історія громадянської освіти; skolverket.se
Німеччина	Конституції земель, загальний рамковий документ КМК <i>Bildungsstandards</i>	Навчальний предмет <i>Sozialkunde</i> (Gemeinschaftskunde); дослідження Stender, Kröger, Dreyer (2013); Bundeszentrale für politische Bildung – bpb.de
Великобританія	<i>Education Act 2002, National Curriculum in England: Citizenship KS3–4 (updated 2014)</i>	Програма <i>Citizenship Studies</i> ; Cadet Forces initiative; Kerr, D. (2000) – citizenship education across Europe; ресурси gov.uk
Литва	Закон «Про освіту Литовської Республіки» (1991); Національна стратегія громадянського виховання	Програма правової освіти населення; звіти Литовського центру громадянської освіти; участь у проєктах Ради Європи, EDC/HRE
Данія	<i>Folkeskole Act</i> (оновлено 2021); національний навчальний план	Тематичні напрями в курсах: «Demokrati og medborgerskab»; дослідження Goli & Rezaie про участь іммігрантів; офіційні джерела – uvm.dk

Джерело: складено автором.

У стовпчику «Нормативна база» вказано ключові закони або навчальні рамки, які регулюють громадянську освіту.

У стовпчику «Ключові джерела» – приклади документів, навчальних програм, досліджень та авторів, на яких можна посилатися в аналізі.

У країнах Європи громадянська освіта реалізується через різні підходи: як окремий навчальний предмет (separate subject), як інтегрований курс у

межах інших дисциплін (integrated into other subjects), або як міжпредметна тема (cross-curricular theme). Найчастіше ГО викладається як окремий предмет лише на старших щаблях шкільної освіти. Такий предмет може входити до обов'язкової частини навчальної програми або бути факультативним. У таких країнах, як Ірландія, Польща, Словенія, Чорногорія та Туреччина, ГО пропонується як факультатив на початковому чи старшому рівнях після проходження обов'язкових курсів у попередні роки. У Фінляндії старшокласники вивчають три обов'язкові курси з суспільствознавства, а також можуть обрати додаткові факультативи. В Румунії ГО є обов'язковою частиною на початковому й середньому рівнях, з можливістю продовження через факультативи. У Норвегії обов'язкового предмета з ГО немає – замість нього учні можуть обрати факультативи «Демократія на практиці» або «Політика: особистість і суспільство».

Особливості впровадження ГО залежать від того, як країна визначає місію громадянської освіти та наскільки широко її розуміє. У Франції ГО здебільшого орієнтована на політичну сферу: учні вивчають демократичні інститути, права людини, як-от Декларацію прав людини і громадянина (1789) та Загальну декларацію прав людини (1948), а також ролі Франції у глобальному контексті. Норвезький підхід передбачає розвиток соціального досвіду учнів, критичного мислення, навичок розв'язання конфліктів, співпраці та відповідального прийняття рішень. Зміст ГО у Норвегії включає знання про культуру, історію, традиції, родину, громаду, а також екологічну освіту, з акцентом на глобальні та локальні виклики³⁹.

Європейський освітній простір демонструє тенденцію до розширення обсягу обов'язкових курсів ГО і запровадження окремого обов'язкового предмета. Крім того, важливим кроком є впровадження спеціалізації для вчителів ГО, що вже спостерігається у Французькому співтоваристві Бельгії, Ірландії, Данії та Люксембурзі.

³⁹ Позняк С. Дослідження громадянської освіти у країнах-членах Ради Європи. *Шлях освіти*. 2005. № 1. С. 23.

У Фінляндії, Данії та Норвегії поширеним є інтегрування тем ГО до змісту інших предметів, передусім історії. Відтак, оновлюються програми і підручники з історії, у яких акцент робиться на становленні демократії, правах людини, наслідках тоталітаризму, діяльності міжнародних організацій, європейську спадщину. Katunarić (2009) наголошує на важливості вивчення європейської мультикультурної ідентичності у зв'язку з історією.

Міжпредметний підхід базується на наскрізному впровадженні цілей ГО у різні дисципліни, що, за оцінкою Європарламенту (Implementation of citizenship education actions, 2022), сприяє формуванню цілісного світогляду, навичок, цінностей. Slavkova і Kurilić (2023) звертають увагу на труднощі цього підходу: відсутність можливості чітко оцінити досягнення в галузі ГО та брак належної підготовки вчителів⁴⁰.

У ряді країн ГО реалізується одночасно різними шляхами. Наприклад, в Іспанії вона поєднує міжпредметний підхід і інтеграцію до інших дисциплін. Водночас деякі автономії, як-от Андалусія та Естремадура, включають ГО як окремий обов'язковий предмет⁴¹.

Незалежно від формату, ГО охоплює ключові теми: права людини, обов'язки громадян, принципи рівності, історію боротьби за права, структуру ЄС, проблеми дискримінації та безправ'я. Bacian & Huemer (2023), Torney-Purta та інші (1999) підкреслюють необхідність балансу між теоретичними знаннями й формуванням цінностей демократії та відповідальності⁴².

⁴⁰ Slavkova L., Kurilić M. Great expectations: Demands and realities of civic education in Europe. THE CIVICS Innovation Hub. 2023. URL: <http://surl.li/infypp>. (дата звернення: 27.07.2025).

⁴¹ European Commission. Citizenship Education in Europe. Brussels: Eurydice. 2017. URL: <https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/publications/citizenship-education-europeEurydice+2Eurydice+2Eurydice+2>. (дата звернення: 27.07.2025).

⁴² Bacian I. C., Huemer M.-A. Citizenship education in national curricula. Implementation in action. Briefing. European Parliamentary Research Service. 2023. URL: <http://surl.li/deyawm>. (дата звернення: 27.07.2025).

Разом з тим, потрібно зазначити, що практична складова є основною частиною європейської ГО. Як зазначають П. Вербицька⁴³ і П. Кендзьор⁴⁴, учні повинні бачити реалізацію прав людини і демократичних принципів у реальному житті. ГО повинна поєднувати теоретичне навчання з можливостями практичного досвіду через участь у самоврядуванні, громадській активності, шкільних радах. Це формує у дітей розуміння механізмів впливу на владу, готує до активного громадянства.

ГО також передбачає участь у житті громади, культурних ініціативах, розвитку навичок дебатування та аргументації в умовах зростання поляризації⁴⁵.

Система ГО у європейських школах ще перебуває в процесі становлення. Її основними викликами залишаються фрагментарність, відсутність неперервності, недостатня мотивація учнів, теоретичний ухил без належної практики, обмежена підготовка вчителів та розрив між формальною, неформальною й інформальною ГО. Подальший розвиток можливий через розширення обов'язкових курсів, перегляд змісту з акцентом на спільні європейські цінності, впровадження педагогіки участі, фахової підготовки викладачів, а також взаємодії між усіма учасниками освітнього процесу.

Таким чином, джерельна база дослідження охоплює: законодавчі акти та офіційні навчальні програми; звіти національних освітніх агенцій; емпіричні дослідження та наукові статті; аналітичні документи міжнародних освітніх інституцій; проєкти громадянської освіти, реалізовані у співпраці з громадськими організаціями. Це забезпечує ґрунтовну емпіричну базу для

⁴³ Вербицька П. В. Теоретико-методичні основи громадянського виховання учнівської молоді у загальноосвітніх навчальних закладах : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07. Інститут проблем виховання АПН України. Київ, 2010. 487 с.

⁴⁴ Кендзьор П. І. Інноваційні форми організації громадського виховання старшокласників у позакласній роботі : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Київ, 2004. 20 с.

⁴⁵ International Civic and Citizenship Education Study (ICCS). URL: <https://www.iea.nl/studies/iea/iccs>. (дата звернення: 27.07.2025).

порівняльного аналізу підходів до громадянської освіти в Німеччині, Франції та Великобританії.

1.3. Методологія та методи дослідження

Дослідження досвіду громадянської освіти в країнах Європи є складним багаторівневим процесом, що вимагає поєднання різноманітних підходів для досягнення глибокого і достовірного розуміння явища. Дослідження досвіду громадянської освіти в країнах Європи потребує системного підходу, що поєднує теоретичний аналіз, історіографічне осмислення та методологічну рефлексію. В даному розділі ми детально розглянемо історіографічні підходи до проблеми, джерельну базу дослідження, а також охарактеризуємо специфіку кожного методу, який ми застосовуємо для аналізу європейського досвіду в контексті формування громадянської компетентності.

Так, зокрема, потрібно вказати, що теоретичною основою дослідження слугують концепції громадянської культури, демократичного розвитку, політичної соціалізації та освіти для сталого розвитку. Ми спираємося на ідеї таких авторів, як Девід Хелд⁴⁶, Джон Роулз⁴⁷, Юрген Габермас⁴⁸. Вищезазначені науковці досліджували поняття громадянства, демократії та суспільного договору. У фокусі дослідження перебуває розуміння громадянської освіти як засобу формування активного, свідомого й відповідального громадянина.

Варто зазначити, що в дослідженні застосовуються засади історизму, порівняльного підходу, критичного аналізу освітньої політики та соціокультурної інтерпретації. Центральною категорією дослідження є

⁴⁶ Held David. Principles of the cosmopolitan order. The political philosophy of cosmopolitanism, Cambridge New York. *Cambridge University Press*, 2005. P. 10.

⁴⁷ Rawls John. The Law of Peoples: with «The Idea of Public Reason Revisited». Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1999. P. 19.

⁴⁸ Габермас Ю. Філософський дискурс Модерну. Пер. з нім. В. Купліна. Київ: Четверта хвиля, 2001. С. 39.

громадянська освіта, яка розглядається як засіб формування демократичної культури, політичної свідомості та відповідальності.

Принципи історичної науки – історизм, багатофакторність, об’єктивність і науковість – визначають методологічне ядро дослідження.

Принцип історизму дозволяє аналізувати громадянську освіту в динаміці, з урахуванням історичних обставин, політичних режимів та змін у ціннісних орієнтаціях суспільств.

Принцип багатофакторності дає змогу вивчати взаємодію політичних, освітніх, культурних, правових та економічних чинників, що формують підходи до громадянської освіти.

Об’єктивність забезпечується опорою на перевірені джерела, вивірені порівняння та уникнення ідеологічних упереджень⁴⁹.

Науковість реалізується через використання методів академічного аналізу, логічних та емпіричних аргументів.

До основних джерел нашого дослідження належать: нормативно-правові документи ЄС і країн-членів (стратегії розвитку освіти, навчальні стандарти, освітні програми); офіційні документи міжнародних організацій (Рада Європи, ЮНЕСКО, OECD); аналітичні звіти та моніторинги (IEA ICCS, Eurydice); навчально-методичні матеріали, підручники, програми та освітні посібники з громадянської освіти; наукові публікації, що аналізують національні освітні моделі; результати соціологічних опитувань, інтерв’ю з педагогами та учнями. Ці джерела надають комплексне уявлення про теоретичні, практичні та політичні аспекти функціонування громадянської освіти в Європі⁵⁰.

Принцип історизму дозволяє простежити еволюцію підходів до громадянської освіти в різних країнах Європи залежно від суспільно-політичного контексту. Принцип багатофакторності дає змогу враховувати

⁴⁹ Методологія наукових досліджень: навчальний посібник. за ред. В. П. Горина. Тернопіль: ФОП Осадца Ю. В., 2023. С. 133.

⁵⁰ Самсонов В., Сільвестров А., Тачиніна О. Методологія наукових досліджень та приклади її використання: навчальний посібник. Київ: НУХТ, 2022. С. 119.

вплив інституційних, культурних, правових та освітніх чинників на формування моделей громадянської освіти. Об'єктивність і науковість забезпечують критичне ставлення до джерел і обґрунтованість висновків.

Історіографія питання представлена широким колом досліджень європейських та українських учених, присвячених громадянській освіті. Зокрема, важливими є праці, що аналізують реформи освітніх систем у країнах ЄС після Другої світової війни, документи Ради Європи (зокрема Хартія з освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини, 2010), а також наукові дослідження, що порівнюють різні національні моделі навчання громадянства.

В українській історіографії проблема почала активно вивчатися після 1991 року, зокрема у працях з педагогіки, політології та соціології. Серед них вирізняються дослідження, присвячені запровадженню курсу «Громадянська освіта» в українських школах та вивченню європейських освітніх практик.

Джерельну базу дослідження становлять: нормативно-правові акти та освітні стратегії країн Європейського Союзу; документи міжнародних організацій (ЮНЕСКО, Рада Європи, OECD); навчальні програми, підручники, методичні матеріали; наукові статті, звіти та аналітичні огляди щодо реалізації громадянської освіти в країнах Європи; результати міжнародних моніторингових досліджень (наприклад, IEA ICCS – International Civic and Citizenship Education Study); інтерв'ю та опитування освітян і учасників освітніх програм⁵¹.

Особливу цінність становлять порівняльні джерела, які дозволяють зіставити підходи різних країн (наприклад, Німеччини, Франції, Швеції, Фінляндії, Естонії) у контексті загальноєвропейських тенденцій.

Для системного аналізу проблеми ми застосували комплекс методів: загальнонаукові, спеціально-історичні та джерелознавчі. Розглянемо їхню специфіку в контексті нашого дослідження.

⁵¹ Бодров В. Г. Методологічне та інструментальне забезпечення наукових досліджень: навчальний посібник. Ірпінь: Університет ДФС України, 2020. С. 115.

Методи дослідження:

1. Порівняльний метод (метод компаративного аналізу).

Цей метод є ключовим у нашому дослідженні. Він дає змогу співставляти моделі громадянської освіти в різних країнах Європи – зокрема, таких як Німеччина, Франція, Швеція, Естонія, Італія. Ми аналізуємо:

- структуру предметів, пов'язаних із громадянською освітою;
- підходи до викладання (інтегровані, окремі курси, міждисциплінарні моделі);
- цілі, сформульовані у навчальних програмах;
- педагогічні підходи (моделі діалогу, симуляції демократичного процесу, критичне мислення).

Компаративний аналіз дає змогу виокремити ефективні практики, оцінити їхню адаптивність до українських умов, а також виявити спільні європейські тенденції – наприклад, орієнтацію на розвиток «компетентностей XXI століття».

2. Контент-аналіз освітніх документів та медіа-матеріалів.

Контент-аналіз дозволяє вивчати зміст навчальних програм, підручників, рекомендацій, а також публікацій у фаховій пресі та популярних медіа. Ми звертаємо увагу на такі елементи:

- частота вживання ключових понять (демократія, права людини, участь, толерантність);
- ідеологічні акценти, наративи, що домінують у шкільному викладанні;
- відмінності в розумінні громадянської ідентичності у країнах з різними історичними травмами (посттоталітарний vs. ліберальний досвід).

Цей метод також дає змогу виявити, як громадянська освіта представлена в публічному дискурсі – чи є вона пріоритетом для суспільства, політиків, освітян.

3. Історико-генетичний метод.

Цей метод ми застосовуємо для аналізу історичного становлення громадянської освіти в Європі. Особливо важливо простежити:

- зв'язок між демократизацією суспільств та реформами освіти;
- вплив подій (Друга світова війна, розпад СРСР, розширення ЄС) на формування нових підходів;
- роль культурно-історичних традицій (наприклад, громадянської релігії у Франції або федералізму в Німеччині) у виборі моделей навчання.

Історико-генетичний підхід дозволяє побачити не лише кінцевий результат, а й логіку змін, що привели до сучасного стану громадянської освіти.

4. Метод джерелознавчого аналізу.

Цей метод використовується для критичної інтерпретації документів, зокрема:

- офіційних звітів та програм (наприклад, «Education for Democratic Citizenship»);
- стратегій розвитку освіти (Європейська стратегія 2020, Education and Training 2030);
- національних навчальних планів.

Ми аналізуємо авторство, контекст створення, цільову аудиторію, політичний підтекст, що дозволяє не лише розуміти зміст, а й критично оцінювати його достовірність, репрезентативність та вплив.

5. Метод експертного інтерв'ю та якісного аналізу.

Цей метод дозволяє виявити ставлення практиків – учителів, методистів, освітніх управлінців – до реального стану викладання громадянської освіти. Ми аналізуємо:

- професійні оцінки викладачів;
- бар'єри впровадження інновацій;
- рівень підготовки педагогів до викладання громадянської компетентності;

- сприйняття учнями тем демократії, прав людини та участі⁵².

Комплексне застосування загальнонаукових, спеціально-історичних, джерелознавчих і емпіричних методів дозволяє нам всебічно розкрити тему досвіду навчання громадянської освіти в країнах Європи. Ретельне порівняння освітніх моделей, критичний аналіз змісту, розуміння історичного тла та думки практиків створюють ґрунтовну основу для формулювання висновків і рекомендацій щодо удосконалення громадянської освіти в Україні.

Таким чином, комплексне дослідження досвіду громадянської освіти в країнах Європи підтверджує важливість системного та багаторівневого підходу до формування громадянської компетентності. Поєднання історичного, порівняльного, критичного та емпіричного аналізу дозволяє не лише глибше зрозуміти специфіку європейських моделей, а й адаптувати найкращі з них до українського контексту. Ретельне вивчення джерельної бази, яка включає міжнародні документи, навчальні програми, соціологічні опитування та експертні інтерв'ю, забезпечує об'єктивність і наукову достовірність висновків. У поєднанні ці методи дозволяють нам здійснити глибокий аналіз європейського досвіду, зокрема у контексті потенційного впровадження успішних моделей в українську систему громадянської освіти.

⁵² Бхаттачарджи А., Ситник Н. Методологія та організація наукових досліджень: дослідження в соціально-економічних науках. Навч. посіб. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: НТУУ «КПІ ім. Ігоря Сікорського», 2022. С. 35.

РОЗДІЛ 2

ДОСВІД ВПРОВАДЖЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ В КРАЇНАХ ЄВРОПИ

2.1. Громадянська освіта у школах Німеччини

У сучасному світі, де демократичні цінності перебувають під постійним випробуванням, питання формування громадянської свідомості набуває особливого значення. У Німеччині освіта, що спрямована на виховання активного, відповідального та поінформованого громадянина, є невід'ємною складовою шкільної програми. Формування здатності критично мислити, брати участь у суспільному житті та захищати демократичні принципи закладається ще з юного віку. Освітній процес у цій сфері передбачає розвиток вміння дискутувати, розпізнавати маніпуляції та орієнтуватися у політичному ландшафті. На тлі поширення популізму, фейкових новин та політичної поляризації роль школи як простору формування демократичних цінностей значно зросла. Педагогічні практики в Німеччині демонструють приклад успішного поєднання знань, навичок та ціннісних орієнтацій. Саме така освіта сприяє підготовці молоді до участі у виборах, громадських ініціативах і відповідальному прийняттю рішень. Німецький досвід заслуговує на вивчення як ефективна модель підготовки громадян до життя в демократичному суспільстві. Тому, важливо проаналізувати німецький досвід громадянської освіти у школах.

Перш ніж досліджувати сутність громадянської освіти в Німеччині, на наш погляд першочергово визначити систему освіти в Німеччині.

Система освіти Федеративної Республіки Німеччина органічно інтегрована у загальноєвропейський освітній простір і водночас зберігає власні традиційні особливості. Як держав-член Європейського Союзу, Німеччина активно долучається до формування єдиних стандартів у сфері освіти, беручи участь у програмах та ініціативах, спрямованих на

забезпечення мобільності, взаємного визнання кваліфікацій і загального підвищення якості освітніх послуг. Однак, попри спільні європейські орієнтири, країни ЄС, включно з Німеччиною, зберігають власну ідентичність і специфіку в організації окремих рівнів освіти – від дошкільної до вищої. На сьогодні в межах ЄС існує кілька типів освітніх моделей, які мають відмінності у структурі та логіці побудови навчального процесу⁵³.

Загалом, фахівці виокремлюють три основні моделі шкільної освіти, характерні для різних країн Європейського Союзу⁵⁴. Перший тип – це однорівнева модель, у межах якої відсутній формальний поділ між початковою та середньою освітою, і весь обов’язковий освітній період реалізується за єдиною програмою без проміжних переходів. Другий варіант – це система із загальною базовою навчальною програмою, де після завершення початкової школи діти продовжують навчання у середній ланці, зберігаючи єдиний освітній підхід для всіх учнів. Третій підхід базується на принципі диференціації освітніх траєкторій, коли після завершення початкової школи учням пропонується обрати один із кількох можливих напрямів подальшого навчання, що веде до отримання різних сертифікатів про освіту. Такий варіант передбачає, що профілізація навчання розпочинається на етапі здобуття неповної середньої освіти, дозволяючи більш гнучко адаптувати освітній процес до потреб і здібностей кожного школяра⁵⁵.

Німеччина дотримується моделі, яка тісно пов’язана саме з принципом диференціації, проте має власну специфіку. Основною особливістю освітньої системи цієї країни є її федеративний характер. На відміну від централізованих освітніх систем інших європейських держав, у Німеччині

⁵³ The Structure of the European Education Systems 2019/20. URL: https://eurydice.org.pl/wpcontent/uploads/2019/10/the_structure_of_the_european_education_systems_2019_20.pdf. (дата звернення: 29.07.2025).

⁵⁴ Kutscha G. Bildung und Beruf. Grundprobleme und Paradigmen der Berufs- und Wirtschaftspädagogik. Universität DuisburgEssen, 2007. S. 10.

⁵⁵ Козак Т. Б. Професійна підготовка молоді у Німеччині : монографія. Тернопіль : ФОП Паляниця В. А., 2016. С. 37

питання організації освіти регулюються на рівні окремих федеральних земель. Це означає, що кожна з 16 земель має повноваження самостійно визначати зміст навчальних програм, формати оцінювання, структуру шкільних ступенів і навіть тривалість навчання на окремих етапах. Центральний уряд у Берліні не має прямого впливу на щоденну освітню політику, однак координує загальні рамкові засади, сприяє міжземельній гармонізації та забезпечує виконання міжнародних зобов'язань у сфері освіти⁵⁶.

Таким чином, така децентралізована модель надає можливість гнучко реагувати на регіональні особливості, але водночас створює певні виклики для досягнення єдиних національних стандартів. Проте саме завдяки цій особливості Німеччина змогла розробити варіативну, адаптивну і водночас ефективну систему загальної середньої освіти, яка враховує потреби різних груп населення і дозволяє учням проходити індивідуалізовані освітні маршрути з раннього віку.

Громадянська освіта у школах Німеччини становить один із ключових компонентів освітнього процесу, оскільки спрямована на формування активного, поінформованого, критично мислячого і відповідального учасника демократичного суспільства. В умовах європейської інтеграції, глобалізації, політичних трансформацій і викликів, пов'язаних із міграційними процесами, соціальною поляризацією та посиленням популізму, громадянська освіта набула стратегічного значення для внутрішньої стабільності Федеративної Республіки Німеччина⁵⁷.

Таким чином, в Німеччині громадянська освіта розглядається не лише як частина шкільного навчання, а як інструмент плекання політичної культури, правосвідомості, толерантності, міжкультурного діалогу,

⁵⁶ Federal Ministry of Education and Research. URL: https://www.bmbf.de/bmbf/en/home/home_node.html. (дата звернення: 29.07.2025).

⁵⁷ Cortina K.S., Baumert J., Leschinsky A., Mayer K., Trommer L. Das Bildungswesen in der BRD. 2, verbesserte Auflage. Hamburg. Rowohlt Taschenbuch Verlag, 2005. S. 117.

готовності до участі в демократичних процедурах та до прийняття рішень, що впливають на життя громади, регіону та всієї держави.

Варто зазначити, що різноманітним питанням громадянської освіти в Німеччині приділено дуже багато уваги серед науковців. Її всебічне осмислення відображене в численних дисертаційних дослідженнях, монографіях, аналітичних працях, а також у публікаціях на сторінках наукових і освітніх періодичних видань. Дослідники розглядають громадянську освіту не лише як окремий предмет, а як ключовий інструмент формування політичної культури, ціннісних орієнтацій та громадянської відповідальності молоді в демократичному суспільстві, а тому основи громадянської освіти знаходять своє відображення в низці предметів.

Так, наприклад, у своїй дисертації Крістіан Шмідт зосередився на аналізі громадянської освіти як віддзеркалення політичної культури держави, порівнюючи освітні моделі Франції та Німеччини. На основі вивчення змісту підручників і методичних матеріалів він зробив висновок про те, що підходи до громадянської освіти суттєво відрізняються у двох країнах і є виразом глибших відмінностей у політичній культурі. Французька модель надає перевагу демократичним принципам як фундаменту виховного процесу, тоді як німецька більше зосереджується на аналізі функціонування соціальних інститутів⁵⁸.

У свою чергу, Мірка Мош у своїй дисертаційній роботі детально досліджує методи діагностики у політичній освіті та підкреслює важливість розвитку у вчителів політико-дидактичної компетентності, що передбачає відкритість до учнівських інтерпретацій та вміння гнучко реагувати на непередбачувані результати пізнавального процесу. Вона акцентує увагу на

⁵⁸ Schmidt C. Politische Bildung als Spiegel der politischen Kultur eines Landes? Ein deutschfranzösischer Vergleich : Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades doctor philosophiae. Jena, 2010. P. 119.

таких формах активної роботи, як інтелект-карти, колажі, мозковий штурм, які сприяють виявленню індивідуального політичного бачення школярів⁵⁹.

Емпіричне дослідження Данієли Коллер, проведене у Швейцарії, демонструє високий рівень взаємозв'язку між політичною участю молоді та рівнем громадянської освіти. У межах дослідження застосовано модель громадянського волонтаризму, за допомогою якої авторка проаналізувала сукупність ресурсів, що формують готовність до громадянської активності, з урахуванням регіональних особливостей⁶⁰.

У монографії, створеній під редакцією Гісбурта Геймана і Гартмута Кінела, розглядаються ключові дебати довкола громадянської освіти у землі Північний Рейн-Вестфалія в 1970-х роках. Особлива увага приділена методичним засадам та політичному контексту формування принципів громадянської освіти. Автори обговорюють можливості практичного впровадження цих засад в освітній процес та підкреслюють роль політичного середовища у формуванні змісту навчання⁶¹.

Не менш значущим є внесок Сабіни Манзел та Карли Шелле, які представили комплексне емпіричне дослідження стану сучасної громадянської освіти у школах. Вони аналізують інноваційні методи, зокрема використання комп'ютерних ігор, двомовного викладання, досвіду участі та багатомовності. Окремий акцент зроблено на розвитку методологічної гнучкості у викладачів політичної освіти⁶².

Ларс Бьоме у своїй монографії порушує складну й водночас надзвичайно актуальну тему громадянської освіти для учнів з особливими освітніми потребами. Він підкреслює значення інклюзивного підходу, що

⁵⁹ Mosch M. Diagnostikmethoden in der politischen Bildung. Vorstellungen von Schüler/-innen im Unterricht erheben und verstehen : Dissertation zur Erlangung des Grades der Doktorin der Sozialwissenschaften (Dr. rer. soc.). Gießen, 2013. P. 39.

⁶⁰ Koller, D. Politische Partizipation und politische Bildung in der Schweiz. Bern, 2017. P. 33.

⁶¹ Gemein G., Kienel H. (ed.). Politik und Unterricht. Essen : Neue Deutsche Schule Verlagsgesellschaft mbH. 1975. P. 15.

⁶² Manzel S., Schelle C. (ed.). Empirische Forschung zur schulischen Politischen Bildung. Wiesbaden : Springer, 2017. P. 107.

дозволяє кожному учневі долучатися до суспільного життя, долати бар'єри та здобувати необхідні компетентності для осмисленого функціонування в умовах демократії. У роботі наведено результати емпіричних досліджень, які доводять ефективність інклюзивної моделі за умов створення сприятливого навчального середовища⁶³.

Окремий інтерес викликає монографія «Політико-правова свідомість молоді: психологічний аналіз», у якій розкрито природу політико-правової свідомості як особливого механізму нормативної регуляції поведінки. Науковці в цій монографії аналізують структурні компоненти політико-правової свідомості та їхній вплив на формування громадянської позиції, здатності до вирішення політико-правових проблем та ставлення молоді до державних інституцій⁶⁴.

Отже, узагальнюючи, слід наголосити, що німецька педагогічна наука послідовно досліджує різні аспекти політичного й громадянського виховання: від концептуальних основ і міжкультурних порівнянь до методології викладання, інклюзивного підходу та соціально-психологічних механізмів формування політичної свідомості. Такі дослідження не лише поглиблюють розуміння сутності політичної освіти, а й безпосередньо впливають на структуру і зміст навчальних програм у сучасних німецьких школах, сприяючи вихованню свідомих, активних та відповідальних громадян демократичного суспільства⁶⁵.

Варто зазначити, що у Німеччині функціонування шкільної системи має децентралізований характер, що зумовлено федеративним устроєм держави. Це означає, що кожна з 16 федеральних земель самостійно

⁶³ Böhme L. Politische Bildung für Schülerinnen und Schüler mit sonderpädagogischem Förderbedarf. Frankfurt am Main, 2019. P. 337

⁶⁴ Sivers Z. F. (ed.). Polityko-pravova svidomist molodi: psykholohichnyi analiz. Political and legal consciousness of youth: psychological analysis. Kropyvnytskyi : Imeks-LTD, 2020. P. 70.

⁶⁵ Хрик М. В. Система політичного і громадянського виховання в Німеччині. *Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика : матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції (Харків, 16 – 18 березня 2023 р.)*. Харк. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди. С. 131–133.

регламентує зміст освіти, у тому числі громадянської, через власні міністерства освіти та шкільні адміністрації. Водночас усі землі дотримуються спільних принципів, окреслених у Загальній декларації Конференції міністрів освіти земель Федеративної Республіки Німеччина, яка гарантує єдність у фундаментальних напрямках шкільної політики. Такий підхід дозволяє зберігати баланс між регіональними особливостями та загальнонаціональними освітніми пріоритетами.

Громадянська освіта в Німеччині інтегрується у навчальні програми кількох шкільних предметів, зокрема суспільствознавства, історії, етики, права, соціології та економіки. У старших класах вона може викладатися як самостійна дисципліна, а в деяких землях має власну назву, наприклад політична освіта або соціально-громадянське навчання.

Варто зазначити, що зміст програм розробляється так, щоб забезпечити учням знання про політичну систему Німеччини, її конституційний устрій, засади функціонування демократії, роль основного закону, структуру влади, виборчу систему, механізми захисту прав людини, діяльність міжнародних інституцій. Крім цього, учнів навчають орієнтуватися у політичному ландшафті, розуміти діяльність політичних партій, розпізнавати ідеології, критично оцінювати інформацію, протистояти дезінформації, а також толерантно взаємодіяти з представниками різних соціальних і культурних груп.

Також варто зауважити, що громадянська освіта в Німеччині має виразно практичну орієнтацію. Учнів заохочують до участі у шкільному самоврядуванні, учнівських парламентських ініціативах, симуляційних іграх, дебатах, навчальних поїздках до парламенту, відвідувань судових процесів, інтерв'ювання політичних діячів та представників громадських організацій. Такі методи сприяють не лише засвоєнню знань, а й розвитку комунікативних навичок, вміння аргументовано відстоювати власну позицію, діяти колективно та відповідально. Тому, особлива увага приділяється формуванню медіаграмотності як ключового компоненту критичного

мислення та елементу цифрової демократії. Учні вчать аналізувати джерела інформації, розуміти механізми створення новин, виявляти маніпуляції та фейки, а також усвідомлювати свою роль як користувачів і виробників інформаційного контенту.

Слід зазначити, що політична нейтральність є одним із засадничих принципів громадянської освіти в Німеччині. Учителям заборонено нав'язувати учням власні політичні переконання або демонструвати підтримку певних партій. Замість цього педагог має створювати умови для плюралістичного дискурсу, заохочувати до незалежного мислення, показувати різноманіття поглядів і формувати вміння робити самостійні висновки.

У цьому контексті велику роль відіграє так званий «Beutelsbach Consensus», який визначає три основні принципи громадянської освіти: заборону нав'язування, обов'язок представляти суперечливі погляди та заохочення до аналізу власного становища в суспільстві з можливістю впливати на нього⁶⁶.

Особливу увагу у громадянській освіті в Німеччині приділено тематиці прав людини, антидискримінації, боротьбі з расизмом, ксенофобією, антисемітизмом і екстремізмом. У школах проводяться спеціалізовані проєкти, воркшопи, зустрічі зі свідками історичних подій, заходи в межах національної програми пам'яті жертв нацизму. Такі ініціативи мають на меті формування гуманістичного світогляду, стійкої ідентичності та усвідомлення історичної відповідальності, що особливо важливо в контексті німецького досвіду XX століття.

Також потрібно акцентувати увагу на тому, що питання інтеграції молоді з міграційним досвідом також є важливим аспектом громадянської освіти в Німеччині. У змісті навчання враховується багатокультурний склад німецького суспільства, а шкільні програми адаптуються до потреб дітей із

⁶⁶ Didaktische Reihe der Landeszentrale für politische Bildung Baden-Württemberg) ed. by Siegfried Schiele (Herausgeber). Wochenschau Verlag 1996. P. 90.

різними культурними та мовними особливостями. Це дозволяє забезпечити інклюзивність освітнього середовища, сприяє соціальній згуртованості, запобігає маргіналізації та зміцнює міжкультурний діалог. Через уроки громадянської освіти інтеграція перестає бути лише політичним завданням і набуває особистісного виміру, формуючи у молоді почуття належності до демократичної спільноти⁶⁷.

Розглядаючи сутність громадянської освіти в Німеччині звернімо увагу на інтеграцію громадянської освіти в шкільні предмети Німеччини в Таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Інтеграція громадянської освіти в шкільні предмети Німеччини

Предмет	Зміст інтеграції громадянської освіти
Політика та економіка (Politik und Wirtschaft)	Учні знайомляться з політичною та економічною системами Німеччини, країн ЄС та світу, основами демократії, правами людини, соціальною взаємодією. Проводяться дебати на політичні теми для формування власної думки та оцінювання думок інших.
Суспільствознавство (Gesellschaftslehre)	Поеднує географію, історію та політику. Обговорюються питання історичної свідомості, громадянської відповідальності, міграції, національних меншин, міжкультурної взаємодії, участі у суспільних процесах, а також функції місцевої влади.
Релігія (Religion) та етика (Ethik)	Обговорюються моральні питання, відповідальність, культурна та світоглядна різноманітність, рівність, толерантність, що сприяє формуванню громадянських якостей.

Джерело: складено автором.

Вищезазначена таблиця описує, як елементи громадянської освіти інтегруються у шкільні предмети в освітній системі Німеччини. Замість того, щоб існувати як окрема навчальна дисципліна, громадянська освіта часто реалізується в межах інших предметів, що сприяє цілісному формуванню громадянських компетентностей у школярів. Суть таблиці полягає в тому, щоб показати, що громадянська освіта в Німеччині є наскрізним

⁶⁷ Мельниченко Б. Ф. Система шкільної освіти у ФРН. *Історія школи*. 2001. № 5. С. 19.

компонентом, який проходить крізь різні шкільні предмети. Це дозволяє учням отримувати не лише знання, але й розвивати критичне мислення, цінності демократії, прав людини та соціальної відповідальності. Такий підхід забезпечує практичну підготовку молоді до активної участі в житті демократичного суспільства⁶⁸.

Однак при цьому, громадянська освіта у школах Німеччини не обмежується викладанням політичних чи правових знань, а розглядається як багатовимірна система виховання свідомого, відповідального, активного громадянина. Вона втілює сучасне розуміння освіти як інструменту демократії, стабільності та соціального прогресу. Система, що реалізується у Німеччині, може слугувати зразком для побудови ефективних механізмів формування громадянської свідомості в інших країнах, особливо тих, що прагнуть розвивати демократичні інститути та забезпечити участь громадян у суспільно-політичному житті на засадах рівності, свободи та відповідальності.

Таким чином, громадянська освіта у школах Німеччини – це систематичний процес формування політичної культури, правової свідомості, соціальної відповідальності та демократичного мислення учнів шляхом вивчення основних принципів демократії, прав людини, функціонування державних інституцій, а також шляхом залучення до активної участі в суспільному житті. Вона охоплює не лише передачу знань, але й розвиток критичного мислення, готовності до участі в демократичних процесах, уміння вести діалог і формулювати власну позицію. Громадянська освіта може бути окремим навчальним курсом або інтегруватися в інші предмети, такі як політика, історія, економіка, етика, релігія чи суспільствознавство. Такий підхід відображає міждисциплінарний характер громадянського виховання та сприяє комплексному сприйняттю суспільних явищ учнями. Громадянська освіта у Німеччині є важливою складовою загальної освіти, що

⁶⁸ Rychen D. S., Salganik, L. Eds. Key Competencies for a Successful Life and a Well-functioning Society. Göttingen: Hogrefe & Huber 2003. S. 19.

забезпечує підготовку молоді до життя в демократичному суспільстві. Вона відіграє вирішальну роль у формуванні активної громадянської позиції, навичок критичного мислення, толерантності та поваги до прав людини. Німецька система громадянської освіти демонструє гнучкість, орієнтацію на потреби учнів і відкритість до сучасних педагогічних підходів, у тому числі через впровадження інклюзивних практик, інтеграцію змісту в різні навчальні дисципліни та акцент на практичну участь молоді в суспільному житті. Завдяки такій моделі освіта не лише передає знання, а й виховує свідомих, відповідальних і дієвих громадян, здатних критично оцінювати політичні процеси та активно долучатися до побудови відкритого демократичного суспільства.

2.2. Особливості громадянської освіти у Франції

У сучасному світі, де демократичні цінності потребують постійного оновлення та захисту, важливим чинником стабільного суспільного розвитку стає формування активного громадянина. Система освіти у Франції приділяє велику увагу вихованню громадянської відповідальності ще зі шкільної парти. Це дозволяє молоді краще розуміти свої права та обов'язки, засади державного устрою та значення участі в суспільному житті. З огляду на виклики глобалізації, політичного радикалізму та зростання ксенофобських настроїв, французька модель громадянської освіти виступає механізмом запобігання соціальним конфліктам. Вона формує культуру діалогу, повагу до закону та інституцій, а також здатність до критичного мислення. Шкільне середовище у Франції стає простором, де учнівство не просто вивчає суспільствознавчі дисципліни, а й бере участь у демократичних практиках. Це сприяє зниженню відчуження між молоддю та державою. Крім того, така освіта допомагає запобігати соціальній апатії та виховує покоління, здатне брати на себе відповідальність за майбутнє країни. Тому особливо важливим вбачається дослідження особливостей громадянської освіти у Франції.

Громадянська освіта у Франції є ключовим компонентом національної системи виховання і навчання. Вона виконує стратегічну роль у формуванні відповідального громадянина, який усвідомлює свої права і обов'язки, сповідує демократичні цінності, поважає принципи правової держави та готовий активно брати участь у громадському житті. Французька модель громадянської освіти спирається на тривалу історичну традицію, що бере свій початок ще з періоду Французької революції, коли були закладені основи сучасного уявлення про громадянські права і свободи, а також державну систему освіти як інструмент морального і політичного формування громадянина⁶⁹.

Перш ніж досліджувати особливості громадянської освіти у Франції важливо визначити систему освіти у Франції в цілому, оскільки громадянська освіта у Франції знаходить свій прояв на кожному рівні.

Варто зазначити, що французька модель освіти є багаторівневою структурою, яка забезпечує поступовий перехід учнів від дошкільного віку до вищої академічної чи професійної підготовки. Освітній процес починається з етапу дошкільного виховання, що охоплює дітей віком від трьох до шести років. Хоча цей рівень не є обов'язковим, практично всі діти відвідують дитячі садочки, що носять назву «*écoles maternelles*». Фінансування інфраструктури та функціонування таких закладів покладається на органи місцевого самоврядування, тоді як самі заклади не володіють автономним статусом чи окремим бюджетом, що відрізняє їх від коледжів і ліцеїв⁷⁰.

Наступний етап – початкова школа, де навчаються діти віком від шести до одинадцяти років. Початкова освіта у Франції є обов'язковою, безоплатною та світською, згідно з конституційними принципами країни. Протягом цього етапу учні не проходять жорсткого відбору, а переходять до

⁶⁹ Moessinge P. *L'identité en jeu*. Amazon Media EU. 2014. P. 19.

⁷⁰ Ляшенко О. Конвергенція освіти дорослих і громадянської науки в Україні: сучасні виклики і можливості. *Перша міжнародна конференція «Відкрита наука та інновації в Україні 2022»: зб. матеріалів*, 27-28 жовтня 2022 р. Київ: УкрІНТЕІ. С. 99.

наступного рівня автоматично. Для виявлення прогалин у знаннях та покращення якості навчання у кінці другого та п'ятого року проводяться стандартизовані діагностичні тести, які не впливають на оцінки, а служать інструментом для вчителів у коригуванні освітнього процесу.

Середня освіта у Франції поділяється на два етапи. Перший з них охоплює так звану «неповну середню освіту», що надається у коледжах (*collèges*) протягом чотирьох років, з одинадцяти до п'ятнадцяти років. Цей рівень є обов'язковим для всіх громадян. По його завершенні учні отримують диплом під назвою «*brevet*», який хоча і є важливим, однак не визначає подальший освітній шлях. Рішення щодо продовження навчання базується на рекомендаціях школи, що враховують академічні результати та інтереси учня⁷¹.

Другий етап середньої освіти – повна середня школа, що триває три роки у ліцях трьох типів: загальних, технологічних і професійних. Учні, які досягли п'ятнадцятирічного віку, можуть обрати один із цих напрямів. Загальний ліцей орієнтований на підготовку до університетської освіти, технологічний – на здобуття технічної вищої освіти, а професійний – на входження до ринку праці з можливістю подальшого навчання. Після успішного завершення навчання видається диплом бакалавра – «*baccalauréat*», який є ключем до вступу у вищі навчальні заклади. Крім того, велике значення мають позашкільні установи, які забезпечують альтернативні формати громадянської активності через участь молоді в різноманітних проектах, форумах, волонтерських ініціативах, міжкультурних обмінах. Через ці канали відбувається не лише передача знань, але й формування навичок участі, відповідальності, солідарності та готовності до демократичного діалогу. Таким чином, громадянська освіта у Франції функціонує як багаторівнева і динамічна система, в якій поєднуються

⁷¹ Сталій розвиток суспільства: навчальний посібник / За ред. А. Садовенко. 2 вид. Київ. 2011. С. 79.

формальні та неформальні елементи, що взаємно посилюють ефективність її впливу на свідомість і поведінку молоді⁷².

Сфера вищої освіти Франції вирізняється різноманітністю форм і статусів закладів. З одного боку, діють університети – державні установи, що, як правило, забезпечують відкритий доступ для всіх випускників з дипломом бакалавра. Винятками є деякі технологічні інститути та інтегровані підготовчі курси, куди вступ можливий лише за результатами конкурсного відбору. З іншого боку, існує елітний неуніверситетський сектор, представлений великими школами (*Grandes écoles*), які славляться жорсткою системою відбору абітурієнтів. Для вступу туди необхідно пройти два роки спеціалізованих підготовчих курсів, які самі по собі мають високий рівень вимог до студентів⁷³.

Таким чином, французька система освіти поєднує в собі принципи доступності, діагностики якості навчання та академічної селекції на вищих етапах, забезпечуючи широкий спектр можливостей для розвитку індивідуального потенціалу молоді. При чому, особливо важливим є те, що громадянська освіта у Франції здобувається на кожному рівні.

Як ми бачимо, у Франції громадянська освіта не є обмеженою лише окремим шкільним курсом. Її зміст глибоко інтегрований у всі рівні навчання та більшість дисциплін. Цей підхід зумовлений розумінням того, що формування громадянськості не є результатом одного предмета, а комплексним процесом, що охоплює світоглядні, моральні, соціальні та правові аспекти розвитку особистості. Уже з початкових класів учні знайомляться з основами спільного життя у суспільстві, правилами співжиття, необхідністю поваги до інших та готовністю до компромісу.

Безумовно, однією з ключових характеристик французької громадянської освіти є її секулярний характер. Згідно з принципом

⁷² Haklay M., Fraisl D., Tzovaras B.G. et al. Contours of citizen science: a vignette study. *Royal Society Open Science*. № 8. P. 133.

⁷³ Єгоров Г. Система освіти у Франції. *Історія в школі*. 2001. № 3–4. С. 15.

світськості освіта у Франції чітко відділена від релігійних впливів. Це означає, що всі діти, незалежно від їхнього віросповідання, мають право на навчання в атмосфері, вільній від будь-якої форми релігійної пропаганди або дискримінації. Принцип секулярності вважається наріжним каменем громадянської свідомості у Франції, оскільки він забезпечує рівність та повагу до плюралізму думок⁷⁴.

Разом з тим, відмічаємо, що формування громадянських компетентностей у французьких школах передбачає систематичне вивчення тем, що стосуються демократичного устрою держави, політичної системи Франції, функціонування публічних інституцій, прав людини, історії боротьби за свободу та рівність, проблем расизму, дискримінації, ксенофобії, а також екологічної свідомості та поваги до навколишнього середовища. Особлива увага приділяється питанням соціальної відповідальності, активного громадянства, солідарності, правового порядку та розвитку навичок критичного мислення.

Навчання з громадянської освіти відбувається через три ключові етапи:

- перший охоплює початкову школу, де діти навчаються елементарним правилам співжиття, дотриманням дисципліни, повазі до іншого, розумінню правил гри у спільноті;
- другий рівень припадає на коледж, де вивчаються основи правознавства, структура державного устрою Франції, роль громадянина в суспільстві, а також обговорюються основні моральні дилеми;
- третій рівень припадає на ліцей, де відбувається глибше осмислення політичних явищ, суспільних процесів, участі в демократичному житті, оцінка державної політики, а також вивчення міжнародного права і ролі Франції у глобальних структурах⁷⁵.

⁷⁴ Петрович Ж. В. Громадянська освіта у Франції: сучасний контекст. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2016. Вип. 20(2). С. 133.

⁷⁵ Печатникова Л. Франція «за» і «проти» реформ. *Шкільний світ*. 2005. № 14. С. 24.

Отже, на цих трьох рівнях відбувається процес здобуття громадянської освіти у Франції і кожен рівень має своє значення, адже основи громадянської освіти закладаються саме в початковій школі.

Варто підкреслити, що Франція активно використовує методи міждисциплінарного підходу, поєднуючи громадянську освіту з історією, філософією, літературою, економікою, географією та навіть науками про природу. Такий інтегрований підхід сприяє глибшому засвоєнню матеріалу, оскільки учні отримують багатогранне уявлення про те, як різні аспекти життя суспільства взаємопов'язані та взаємозалежні.

Крім того, велике значення надається практичному навчанню, під час якого учні беруть участь у дебатах, симуляціях виборів, імітаційній роботі парламенту, шкільних судових процесах, зустрічах з представниками громадських організацій, місцевих адміністрацій, правозахисних інституцій. Саме через участь у таких заходах формується не лише знання, а й досвід громадянської активності.

Також потрібно зазначити, що шкільні підручники та навчальні програми у Франції регулярно оновлюються згідно з новими соціальними викликами, політичними процесами та вимогами до розвитку громадянських компетентностей. Значну роль у цьому процесі відіграє Міністерство національної освіти Франції, яке розробляє національні програми, забезпечує координацію регіональних інспекцій, проводить курси підвищення кваліфікації для вчителів громадянської освіти⁷⁶.

Підготовка викладачів громадянської освіти є надзвичайно відповідальним завданням. Вони мають не лише володіти високим рівнем знань, а й бути здатними створювати на уроках простір довіри, діалогу, поваги до різноманітності поглядів. Вчитель громадянської освіти у Франції виконує не лише роль передавача знань, а й наставника, який допомагає

⁷⁶ Mouvement associative. 2015. URL: <http://lemouvementassociatif.org/wp-content/uploads/2015/09/La-France-associative-en-mouvement-2015.pdf>. (дата звернення: 29.07.2025).

учням орієнтуватися у складному світі соціальних, політичних та етичних взаємин.

У сучасній Франції особливе значення приділяється боротьбі з радикалізацією молоді, розвитку медіаграмотності, критичному аналізу інформації, що циркулює в соціальних мережах. В умовах цифрової епохи громадянська освіта набуває нових форм, де зростає значення неформального навчання, цифрових ресурсів, проєктної діяльності та участі у громадських ініціативах⁷⁷.

Французький досвід громадянської освіти свідчить про її здатність не лише інформувати, а й трансформувати соціальну реальність. Завдяки поєднанню глибокої традиції та постійного оновлення, ця система створює передумови для виховання покоління громадян, здатних мислити критично, діяти відповідально, спілкуватися конструктивно, співпереживати іншим та розуміти власну роль у житті суспільства.

Таким чином, можемо констатувати, що громадянська освіта у Франції постає як всеохопна педагогічна система, що інтегрує знання, цінності, практики та досвід у єдину концепцію формування демократичної особистості. Її стратегічна мета полягає у зміцненні демократичного ладу, забезпеченні соціальної злагоди та підготовці молоді до повноцінного життя у плюралістичному та глобалізованому світі.

У Франції громадянська освіта розглядається як багатовимірний процес, який тісно переплетений з іншими фундаментальними напрямками виховання, зокрема моральним, патріотичним, правовим, трудовим і фізичним. Вона не функціонує ізольовано, а реалізується у постійному діалозі з культурними, соціальними і політичними вимірами життя нації. На нашу думку, особливо тісною виступає її взаємодія з патріотичним вихованням, адже без знання історії держави, її культурних надбань, національних символів, традицій та мови неможливо сформувати глибоку

⁷⁷ Guide pour la scolarisation des élèves handicapés. URL: <http://media.education.gouv.fr/file/60/6/20606.pdf>. (дата звернення: 29.07.2025).

прив'язаність до своєї країни та усвідомлену громадянську позицію. Саме тому, зауважимо, що для французького суспільства патріотизм трактується не як фанатична відданість чи сліпа лояльність, а як усвідомлена відповідальність за збереження і передачу духовної спадщини предків, як здатність примножувати здобуте, формуючи гідні умови для наступних поколінь.

Французька модель громадянської освіти ставить у центр уваги запитання про те, як навчити дітей і молодь поважати національну спадщину та плекати її у майбутньому. Це питання охоплює не лише інтелектуальний вимір, а й емоційно-ціннісне переживання національної ідентичності. Йдеться про здатність розпізнавати та захищати ресурси країни, уміти відрізнити справжні цінності від штучно нав'язаних, зберігати цілісність культурного простору перед викликами глобалізації та інформаційних загроз, а також формувати усвідомлене покоління, яке готове захищати свою державу не лише на фізичному, а й на моральному та ідеологічному рівнях.

Таким чином, можемо констатувати, що у Франції головною метою громадянської освіти є виховання особистості, яка не лише знає свої права, але й усвідомлює їхній зв'язок з обов'язками та здатна гармонійно поєднувати індивідуальні інтереси з потребами спільноти⁷⁸.

Національна система громадянської освіти у Франції являє собою цілісну соціально-політичну конструкцію, що охоплює всі аспекти функціонування суспільства. Це не окрема сфера або додаткова опція в шкільній програмі, а повноцінна публічна стратегія, що інтегрує зусилля державних інституцій, освітніх закладів, громадянського суспільства та приватного сектора. До реалізації цієї стратегії залучені численні суб'єкти, серед яких важливу роль відіграють місцеві органи самоврядування, шкільні й університетські установи, підприємства, громадські організації, професійні

⁷⁸ Перхун Л. В. Особистісно орієнтована концепція Французької школи. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Педагогіка*. 2010. № 2. С. 159.

об'єднання, молодіжні рухи, асоціації, культурні центри, а також державні агенції, що опікуються міжнародною співпрацею та розвитком.

На сучасному етапі розвитку французької держави концепція громадянської освіти зазнала суттєвих трансформацій і вийшла на якісно новий рівень осмислення, реалізації та оцінювання. Її змістові акценти істотно змістилися в бік більш глибокого залучення дітей і молоді до реального суспільного життя, до активного прийняття рішень у межах як шкільного, так і ширшого соціального простору. Сутність громадянського становлення у Франції все частіше трактується через категорію «участі», яка охоплює не лише формальне виконання обов'язків, а й свідому участь у побудові спільного демократичного середовища. При цьому традиційне поняття «виховання» поступово трансформується у ширше поняття «навчання суспільної активності», що має за мету сформувати здатність критично мислити, аналізувати події, здійснювати морально зважений вибір, орієнтуючись на базові республіканські цінності, закладені у фундамент французької ідентичності⁷⁹.

Починаючи з 2013 року, у навчальних закладах Франції запроваджено спеціальний предмет, що має назву «Громадянська і моральна освіта». Його поява була зумовлена необхідністю не лише актуалізувати цінності Республіки, а й забезпечити постійний зв'язок між шкільною освітою та громадянським формуванням особистості. І хоча ще до введення цього предмета школярі мали доступ до різних курсів, присвячених моральним і правовим основам суспільства, саме новий підхід уніфікував і структурував викладання ключових принципів. При цьому, відмічаємо, що назва предмета вказує на його мету – транслювати республіканські цінності через освітній процес, інтегрувати навчання у шкільному просторі з громадянськими практиками і водночас надати батькам орієнтири щодо виховання дітей у

⁷⁹ Постанова Міністерства національної освіти Франції від 12.07.2015 р.: <http://www.education.gouv.fr>. (дата звернення: 29.07.2025).

дусі поваги до спільноти, прав людини, свободи, рівності, братерства, толерантності та світськості.

Освітній процес у цьому напрямі диференційовано реалізується на всіх рівнях навчання. У початковій школі та коледжі вивченню громадянської і моральної освіти відводиться одна академічна година на тиждень. У ліцеї ця кількість зменшується до пів години на тиждень, однак зміст курсів стає значно глибшим, включаючи елементи соціального аналізу, політичного мислення, етичної рефлексії та розуміння громадянської відповідальності. У вищих навчальних закладах Франції студентам пропонуються спеціалізовані навчальні модулі, такі як «Світськість» і «Громадянська і моральна освіта». Їх опанування має не лише просвітницьку, а й практичну мету, оскільки випускники з цими компетенціями користуються перевагами при працевлаштуванні, особливо в освітній і соціальній сферах.

Фундаментальну роль школи як осередку формування громадянської свідомості французьке суспільство підтримує на рівні державного кредо, яке бере свій початок ще з 1880-х років. Згідно з ним, «Республіка створила школу, а школа має створити Республіку». Вищезазначений вислів не лише історичний афоризм, а й стратегічна візія, що визначає філософію французької освіти, зокрема її громадянського сегмента. Саме тому, школа вважається не просто місцем здобуття знань, а простором соціалізації, формування національної ідентичності, політичної зрілості та моральної стійкості.

Разом з тим, надзвичайно важливо усвідомити, що громадянська освіта у французькій школі не обмежується виключно спеціальним предметом. Вона є наскрізною складовою усіх дисциплін, обов'язкових до вивчення. Це означає, що формування республіканських цінностей і громадянських навичок здійснюється не лише під час тематичних уроків, а й у межах викладання історії, літератури, географії, філософії, права, а також у процесі позакласної діяльності. У рамках шкільної програми велику увагу приділено ознайомленню з державними символами Франції, серед яких національний

прапор, гімн «Марсельєза», національне свято – День взяття Бастилії 14 липня, а також Триумфальна арка, біля якої щодня проходить урочиста церемонія запалення Вогню пам'яті. Ця традиція, започаткована ще 11 листопада 1923 року, набула особливого символізму після Другої світової війни. Вона уособлює незламність національного духу, спадкоємність поколінь і віру у світле майбутнє Франції⁸⁰.

Участь дітей у таких церемоніях має надзвичайно важливе значення. Учні початкових шкіл та коледжів, які беруть у них участь, не просто засвоюють символічні ритуали, а проникаються глибоким відчуттям єдності з минулим, із героїзмом предків, із трагедіями та перемогами рідного народу. Для багатьох ця участь стає першим реальним громадянським актом, актом пам'яті, що формує внутрішню готовність бути активним громадянином, брати відповідальність за спільноту, усвідомлювати власну належність до Республіки. У Франції вважається надзвичайно важливим, щоб вже з шести років діти розуміли історичні передумови появи республіканських символів, їхній моральний зміст і значення у сучасному світі⁸¹.

Як ми бачимо, французька держава спільно з громадянським суспільством реалізують стратегічно важливий проєкт, спрямований на всебічне громадянське виховання дітей і молоді у віковому діапазоні від шести до вісімнадцяти років. Це довготривалий процес, орієнтований не на миттєвий результат, а на формування покоління, здатного через десять чи п'ятнадцять років підтримувати демократичні засади, зміцнювати єдність суспільства і дотримуватись високих моральних стандартів. Уся система виховання у Франції функціонує під гаслом «Моральне виховання в дусі Республіки», що відображає настанову на формування стійкої суспільної структури, в якій спільні цінності, глибока освіта і активна участь забезпечують прогресивний розвиток держави.

⁸⁰ Петрович Ж. В. Громадянська освіта у Франції: сучасний контекст. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2016. Вип. 20(2). С. 135.

⁸¹ Лавриченко Н. Громадянська освіта у школах Франції. *Директор школи*. 2003. № 33. С. 11.

Таким чином, громадянська освіта у Франції – це всебічна і системно впроваджена освітня політика, що спрямована на формування у молодого покоління стійкої громадянської ідентичності, свідомого ставлення до принципів демократії, республіканських цінностей, прав людини, світськості та соціальної відповідальності. Вона охоплює не лише окремий навчальний предмет у школі, а й усю сукупність освітніх і виховних практик, які мають на меті сформувати активного, критично мислячого, толерантного та відповідального громадянина. Важливо, що громадянська освіта у Франції інтегрується у всі рівні навчального процесу, починаючи з початкової школи і закінчуючи вищими навчальними закладами, охоплюючи також неформальну освіту, участь у пам'ятних церемоніях, взаємодію з місцевими громадами та інституціями громадянського суспільства. Цей підхід поєднує патріотичне, моральне, правове та соціальне виховання з елементами історичної пам'яті та сучасної участі у суспільному житті, вбачаючи в освіті потужний інструмент побудови Республіки майбутнього. Сучасна французька модель громадянської освіти демонструє зразок послідовної, цілеспрямованої та глибоко осмисленої державної політики у сфері формування громадянськості. Успішність цієї системи полягає в її комплексності, міждисциплінарності та тривалій освітній стратегії, яка передбачає виховання громадянина як ключової фігури демократичного ладу. Франція усвідомлює, що майбутнє держави залежить від цінностей, на яких виховується молодь, і саме тому вкладає значні ресурси в морально-етичну, правову, історичну та соціальну освіту. Систематичне залучення дітей і підлітків до національних традицій, символів та громадських практик формує відчуття відповідальності перед суспільством і державою, створюючи стійкий фундамент для розвитку активного громадянського суспільства. Тож громадянська освіта у Франції є не лише важливою складовою шкільного навчання, а й потужним засобом збереження національної ідентичності та забезпечення демократичної стабільності.

2.3. Практика громадянської освіти у Великій Британії

У сучасному світі питання формування активної громадянської позиції молоді набуває особливої ваги. Бурхливі політичні зміни та соціальні трансформації змушують держави переосмислювати роль освіти в забезпеченні демократичного розвитку. Однак, Велика Британія є прикладом країни, де навчальні інституції активно долучаються до формування відповідального громадянина. У контексті багатокультурності та значної політичної активності молоді постає потреба у впровадженні ефективних освітніх механізмів. При цьому, відмічаємо, що саме громадянська освіта розглядається як засіб подолання байдужості до державних процесів і підвищення обізнаності про права та обов'язки. Участь учнів у шкільному самоврядуванні, громадських ініціативах та дебатах сприяє формуванню активної життєвої позиції. Великобританія демонструє прагнення не лише інформувати, а й залучати до демократичної практики з раннього віку. Особливо важливим є формування навичок критичного мислення та вміння вести цивілізований діалог. Усе це створює умови для виховання покоління, здатного впливати на суспільні процеси і відповідально діяти в межах демократичної держави. Тому потрібно проаналізувати особливості громадянської освіти у Великобританії.

Громадянська освіта у Великій Британії має складну, багатовимірну структуру, яка відображає багатшарову політичну та освітню реальність цієї держави. Її розвиток зумовлений історичними процесами становлення парламентаризму, тривалим досвідом правової держави та традицією громадянського суспільства, яка пронизує освітні практики від початкової школи до університетів.

Освітня система Великої Британії представлена двома основними сегментами – державною та приватною освітою. Основний акцент робиться на державному секторі, функціонування якого координується місцевими органами самоврядування відповідно до наданих їм повноважень. Влада

здійснює регулювання освітньої галузі шляхом законодавчих норм, податкової політики й фінансової підтримки⁸².

Середню освіту в країні поділено на три ключові етапи. Перший – початковий охоплює дітей віком від п’яти до одинадцяти років. Другий – середній рівень, що триває з одинадцяти до шістнадцяти років. Третій – післяшкільний рівень охоплює вік від шістнадцяти до вісімнадцяти років. Залежно від регіону впроваджуються різні освітні програми, зокрема англійські та шотландські. Як правило, діти розпочинають навчання у primary school у п’ятирічному віці.

Початкова школа складається з двох навчальних циклів загальною тривалістю шість років. Британські державні школи надають якісну загальну освіту, а освітня політика країни орієнтована на систематичне підвищення стандартів навчання. Після досягнення одинадцятирічного віку школярі продовжують навчання у secondary school, яке триває п’ять років. Після завершення цього етапу учні складають іспити на здобуття сертифікату GCSE, що підтверджує середню освіту⁸³.

Після цього перед ними відкривається вибір – або вступ до професійної діяльності, або продовження навчання. Багато навчальних закладів Англії відкривають доступ до програми GCSE для іноземних учнів, водночас діють і міжнародні школи та коледжі, орієнтовані на іноземних дітей.

Освіта після шістнадцяти років у Британії класифікується як подальша. Вона охоплює підготовчі курси для вступу у вищі навчальні заклади, безпосередньо університетське навчання, а також програми післядипломної кваліфікації⁸⁴.

⁸² Вейзер В.А. Дошкільна освіта і виховання в Британії. *Освіта в сучасній школі*. 2007. № 4. С. 39.

⁸³ Гаврильчук Т. Освіта у Великобританії сьогодні. *Краєзнавство. Туризм*. 2009. №45. С. 20.

⁸⁴ Брандибура Ю. Професійна підготовка фахівців з політології: досвід Англії та Уельсу: монографія. Львів: ВД: Панорама. 2018. С. 15.

На кожному з етапів навчання відбувається процес набуття знань з громадянської освіти. При чому на державному рівні в Великобританії це закріплено з 1990 року з часів управління державою Маргарет Тетчер. Однак при цьому, громадянська освіта у Великобританії для кожної з адміністративно-територіальних одиниць держави має свої відмінності.

Характеристика громадянської освіти у чотирьох складових частинах Сполученого Королівства – Англії, Шотландії, Уельсі та Північній Ірландії – демонструє розмаїття підходів і специфіку кожного з регіонів у питанні формування громадянської свідомості та навичок у молодого покоління. У межах середньої освіти громадянська освіта реалізується нерівномірно, що зумовлено історичними, політичними та культурними особливостями кожної з країн. В Англії та Північній Ірландії предмет викладається як самостійна й обов’язкова навчальна дисципліна, що свідчить про намагання центральної влади надати громадянському вихованню структурованого і формалізованого характеру. Водночас у Шотландії цей напрям вбудований у міжпредметні зв’язки, а в Уельсі громадянська освіта не є обов’язковим компонентом навчального процесу, що вказує на відсутність загальнонаціонального єднання щодо підходів до виховання громадян⁸⁵. Тому розглянемо фундаментальні відмінності громадянської освіти в окремих частинах Сполученого Королівства.

В Англії громадянська освіта викладається як обов’язковий предмет у державних школах для учнів віком від 11 до 16 років. Програма зосереджується на таких поняттях, як права людини, роль парламенту, система виборів, функціонування уряду, економічна грамотність, а також участь у житті громади. Учні ознайомлюються із засобами масової інформації, аналізують соціальні явища, дискутують на теми етики, правопорядку та політики. Від них очікується не лише засвоєння теоретичних знань, а й здатність застосовувати їх у практичних ситуаціях.

⁸⁵ Ключко К., Колесник Л. Громадянська освіта: мистецтво творити зміни. Київ : Компрінт, 2020. С. 10.

Таким чином, формується не лише розуміння громадянства, а й уміння діяти відповідально, захищати власні права, поважати інших та брати участь у суспільних процесах⁸⁶.

У свою чергу, в Шотландії підхід до громадянської освіти інтегрований у ширші освітні рамки, зокрема в рамках міжпредметних тем, що охоплюють розвиток особистості, суспільну участь, глобальну відповідальність та навички мислення. Цей підхід надає викладачам гнучкість у реалізації змісту громадянської освіти, що дозволяє краще враховувати потреби конкретних громад та локальний контекст. Така система акцентує увагу на активному навчанні, заохочує дискусії, розв'язання проблем, участь у шкільному самоврядуванні та соціальних проєктах. У фокусі перебувають права дитини, толерантність, протидія дискримінації, міжкультурна комунікація та екологічна відповідальність, що сприяє розвитку глобального громадянського мислення⁸⁷.

Уельс демонструє певну автономію у формуванні освітньої політики, зокрема в частині громадянської освіти. Тут вона розглядається як частина більшої концепції соціального та морального розвитку дитини. Водночас, на відміну від Англії, в Уельсі громадянська освіта не є обов'язковою самостійною дисципліною, що породжує ризики нерівного доступу до знань про демократію, права та відповідальність. У деяких школах її елементи інтегруються у курси особистісного розвитку, історії чи релігієзнавства. Проте відсутність єдиного підходу створює нерівномірність в якості викладання та сприйнятті цінностей громадянства серед молоді Уельсу⁸⁸.

⁸⁶ Кравченко Т. В. Громадянська ідентичність як компонент полікультурного виховання в закладах вищої освіти Великої Британії. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Культурологія»*. Острог, 2018. Вип. 19. С. 59.

⁸⁷ Кравченко Т. В., Семида О. В. Аспекти патріотичного виховання у Великій Британії. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. СумДПУ імені А. С. Макаренка. Суми, 2019. № 4 (88). С. 167.

⁸⁸ Кравченко Т. В. Громадянська освіта як необхідна передумова існування людини в правовому суспільстві (на прикладі досвіду Великобританії). *Молодий вчений*. 2020. № 11(2). С. 381.

У Північній Ірландії громадянська освіта є обов'язковою частиною навчального плану в межах предмету «Освіта для особистісного розвитку та громадянства». Ця освітня ініціатива набула особливого значення в контексті історичних конфліктів і спроб залагодити міжконфесійну напругу. Тут громадянська освіта спрямована на мирне співіснування, визнання культурної різноманітності, розвиток діалогу та навичок мирного вирішення конфліктів. Таким чином, в цьому аспекті громадянська освіта в Північній Ірландії виступає не лише освітнім, а й соціально-стабілізуючим інструментом⁸⁹.

Таким чином, наявність розбіжностей у методології та змісті громадянської освіти у межах Об'єднаного Королівства спричиняє низку викликів, особливо в контексті формування єдиного бачення політичної культури та демократичних цінностей. Державна політика щодо освіти громадян змінюється відповідно до запитів сучасного суспільства, що дедалі частіше демонструє необхідність активного залучення молоді до процесів прийняття рішень, участі в житті громад і формування колективної відповідальності за спільне майбутнє. Останні роки позначені посиленням інституційного інтересу до громадянського навчання, що зокрема проявляється у трансформації національного тесту на громадянство, який відтепер набуває нових сенсів як інструмент ідентифікації та інтеграції. Крім того, зростає значення формального викладання тем, пов'язаних із громадянськими цінностями та політичною участю, у шкільних програмах для англomовних регіонів країни.

Окремої уваги заслуговують позашкільні форми громадянської освіти, зокрема участь молоді у молодіжних парламентських ініціативах, волонтерських програмах, благодійних кампаніях, екологічних проєктах та організаціях студентського самоврядування. Британські школи заохочують

⁸⁹ Кравченко Т. В. Громадянське виховання у працях українських та британських учених. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. Budapest, 2018. VI (68), Issue: 164, P. 30.

учнів до громадської діяльності через так звані «громадянські виклики» і соціальні проєкти, що дозволяє на практиці закріплювати знання про права, обов'язки та механізми впливу на суспільне життя. З 2011 року в Англії успішно реалізується програма «Національна громадянська служба», яка об'єднує молодь навколо ідей волонтерства, міжособистісної співпраці, соціального лідерства та участі в локальних ініціативах. Молоді люди навчаються планувати проєкти, вирішувати конфлікти, шукати компроміси, співпрацювати з владою та представниками громадських організацій. Ця програма отримала широку підтримку суспільства і визнання з боку урядових структур як ефективний механізм розвитку активного громадянства⁹⁰.

Університетська громадянська освіта також не залишена поза увагою. Багато вищих навчальних закладів Британії впроваджують курси, спрямовані на формування громадянської відповідальності, політичної свідомості, правової обізнаності та соціальної етики. Значна увага приділяється елементам критичного мислення, дебатам, аналізу соціальних явищ, розгляду історичних прикладів боротьби за права людини та протидії авторитаризму. В окремих університетах функціонують дослідницькі центри, що вивчають вплив освіти на розвиток демократичного суспільства, а також створюються проєкти громадянської участі студентів у житті громади⁹¹.

Громадянська освіта Великої Британії має також міжнародний вимір. Участь країни в дослідженнях, таких як Міжнародне дослідження з громадянської освіти (ICCS), дозволяє порівнювати досягнення та проблеми британської системи з практиками інших країн. Участь у європейських і глобальних освітніх ініціативах сприяє поширенню найкращих практик,

⁹⁰ Коваленко С. М. Тенденції розвитку освіти дорослих в Англії (остання чверть XX – початок XXI ст.): дис канд. пед. наук. Житомир, 2005. С. 137.

⁹¹ Кравченко Т. В. Громадянська освіта як необхідна передумова існування людини в правовому суспільстві (на прикладі досвіду Великобританії). *Молодий вчений*. 2020. № 11(2). С. 381.

обміну досвідом, підвищенню рівня професійної підготовки викладачів громадянських дисциплін.

Особливої уваги заслуговує вплив урядових ініціатив, які покликані активізувати молодіжну участь у суспільному житті. Упродовж останнього десятиліття дедалі активніше впроваджуються програми, спрямовані на виховання активних громадян, що здатні відповідально діяти в умовах демократії.

Одним із найпомітніших прикладів є програма «Національна громадянська служба» (National Citizen Service, NCS), яка стартувала у 2011 році та отримала підтримку на державному рівні. Її впровадження знаменувало нову фазу у державному баченні громадянського виховання, адже ця ініціатива об'єднала молодь навколо ідей волонтерства, взаємодопомоги та колективного вирішення проблем соціального характеру. Саме в цьому контексті держава намагається не лише регламентувати громадянське навчання, але й активно моделює бажаний образ громадянина майбутнього, формуючи його крізь призму політичної уяви⁹².

У межах цієї програми молодь залучалася до актуальних для суспільства тем, зокрема питань демократії, ідентичності, розмаїття, рівності та включення. Програму NCS було націлено на охоплення понад мільйона молодих людей до 2020 року. Однак, попри обмеження, зумовлені пандемією коронавірусу, програма не лише продовжила свою діяльність, а й зазнала модернізації через включення цифрових каналів, дистанційного навчання та нових форм волонтерської активності. Вона набула значення платформи для залучення молоді до соціальних ініціатив, адаптованих до викликів часу і продовжує активно функціонувати й на сьогодні.

Разом з тим, відмічаємо, що дослідження ефективності та змісту цієї програми свідчать, що більшість її учасників сприймають громадянство переважно через призму волонтерства і вважають власні обов'язки

⁹² Mills S., Waite C. Brands of Youth Citizenship and the Politics of Scale: National Citizen Service in the United Kingdom. *Political Geography*. 2017. Vol. 56 (1). P. 70.

важливішими за громадянські права. Навчальна складова зосереджена радше на локальній участі, ніж на глобальному або європейському громадянстві. Важливу роль відіграють місцеві особливості – як географічні, так і соціокультурні – які суттєво впливають на сприйняття змісту програми та її результативність⁹³.

Отже, з огляду на все вищезазначене, громадянська освіта у Великій Британії все більше стає предметом не лише педагогічного, а й політичного інтересу. У центрі таких перетворень знаходиться прагнення вирішити проблему так званого «дефіциту демократії», що виникає в умовах політичного відчуження молоді та зростаючого скепсису щодо традиційних інституцій влади. У цьому контексті вивчення громадянської освіти набуває міждисциплінарного виміру, охоплюючи соціологію, політологію, освітологію та культурологію⁹⁴.

Окреме місце посідає участь Великої Британії у міжнародних дослідницьких ініціативах, що дозволяють зіставити її освітню політику із підходами інших країн. Серед таких досліджень особливої уваги заслуговує Міжнародне дослідження з виховання демократичної громадянськості та громадянської освіти (ICCS) 2016 року. У цьому дослідженні взяли участь 28 держав, з яких 14 належать до Європейського Союзу⁹⁵. Його результати свідчать про те, що громадянська освіта не зводиться лише до вивчення політичної системи, але передбачає розвиток критичного мислення, вміння взаємодіяти з іншими людьми, брати відповідальність за власну поведінку та дії у суспільстві.

Таким чином, під поняттям громадянської освіти у Великій Британії мається на увазі не тільки формування політичної обізнаності, а й виховання

⁹³ Mills S., Waite C. National Citizen Service: A Geographical Approach. Loughborough University. 2017. P. 39.

⁹⁴ Morris D., Wylie R., Wilson S. The Ties that Bind: Citizenship and Civic Engagement in the 21st Century. House of Lords. London, 2018. P. 103.

⁹⁵ Centre for citizenship and democracy. International Civic and Citizenship Education 2016 (ICCS 2016). URL: <https://soc.kuleuven.be/centre-for-political-research/ccd/research/iccs2016>. (дата звернення: 29.07.2025).

здатності до активної соціальної участі, взаємоповаги та демократичної комунікації. Це не лише про знання інституцій, а про набуття життєвих компетентностей, необхідних у плюралістичному суспільстві. А відтак, одним із провідних завдань сучасної вищої освіти стає формування свідомої та відповідальної громадянської позиції у студентів, що здатні впливати на суспільство не лише через голосування, але й через щоденну соціальну взаємодію⁹⁶.

Отже, можемо зробити висновок, що громадянська освіта у Великобританії – це систематичний процес формування знань, умінь, цінностей та установок, необхідних для активної, усвідомленої та відповідальної участі громадян у демократичному житті суспільства. Вона охоплює не лише вивчення політичної системи, прав людини, громадянських обов'язків і соціальної відповідальності, а й розвиток критичного мислення, толерантності, здатності до діалогу та участі в прийнятті суспільно важливих рішень. Зміст і методи громадянської освіти у Великій Британії залежать від освітнього рівня, регіональних особливостей та принципів освітньої політики кожної складової частини Сполученого Королівства. Громадянська освіта у Великобританії є важливим елементом формування демократичного суспільства, яке базується на засадах поваги до прав людини, верховенства права, громадянської участі та соціальної відповідальності. Її багаторівнева структура забезпечує не лише передачу знань, а й виховання свідомих і активних громадян, здатних діяти відповідально у своїх громадах, виявляти ініціативу, захищати права інших і будувати інклюзивне суспільство. Незважаючи на регіональні відмінності, стратегічним вектором громадянської освіти у Великобританії залишається всебічна підтримка демократичної культури, що є передумовою стабільності, соціального прогресу та ефективного функціонування сучасної держави.

⁹⁶ Пріма Д.А. Громадянськість як інтегративна якість особистості майбутнього фахівця. *Інноватика у вихованні*. 2019. № 11. С. 223.

РОЗДІЛ 3

ПРАКТИКА ВИКОРИСТАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

3.1. Стан громадянської освіти в Україні: виклики та перспективи

Актуальність вивчення стану громадянської освіти в Україні зростає в умовах повномасштабної збройної агресії російської федерації, яка стала не лише викликом безпеці, а й випробуванням на зрілість громадянського суспільства. Війна оголила критичну потребу в усвідомленому патріотизмі, правовій обізнаності та активній громадянській позиції кожного українця. Сучасні умови вимагають не просто формального знання прав і обов'язків, а глибокого розуміння цінностей демократії, свобод і відповідальності. Громадянська освіта є ключовим інструментом формування стійкої демократичної культури та опору деструктивним ідеологіям. Особливо важливо забезпечити належний рівень громадянської компетентності серед молоді, яка є майбутнім держави. Під впливом війни активізувалося волонтерство, самоорганізація та національна ідентифікація, однак ці процеси мають отримати освітню підтримку. Інституційна спроможність системи громадянської освіти залишається обмеженою, що вимагає стратегічного реформування. Саме через громадянську освіту можливо забезпечити сталий розвиток демократичної, правової і вільної України навіть в умовах надзвичайних викликів. Тому, потрібно визначити сучасний стан громадянської освіти в Україні.

Варто відразу зазначити, що становлення громадянської освіти в Україні триває вже понад два десятиліття. Так, зокрема, законодавче становлення громадянської освіти в Україні пройшло складний, багаторівневий шлях, що супроводжувався численними викликами, спробами реформування та активізацією громадянського сектору.

Початком формалізації громадянської освіти можна вважати 2000 рік, коли було започатковано її запровадження як окремого предмету в освітньому процесі. Таким чином, саме в цей самий період було сформульовано першу Концепцію громадянської освіти (виховання) особистості в контексті формування української державності, однак, незважаючи на її теоретичну цінність, вона не набула юридичної сили та не була інституційно закріплена.

Разом з тим, необхідно зазначити, що головною проблемою початкового етапу впровадження громадянської освіти стало обмеження її розвитку виключно в межах Академії педагогічних наук, яка здійснила спробу теоретичного розмежування понять «виховання» та «формальна освіта». Такий підхід звів громадянську освіту до інструменту суто навчального впливу, зосередженого переважно на обов'язках громадянина, залишаючи поза увагою ширший спектр демократичних компетенцій, прав людини та участі в житті громади. Однак, згодом у процес активного реформування долучилися неурядові організації, що завдяки підтримці міжнародних донорських структур започаткували нову хвилю реалізації громадянської освіти в Україні⁹⁷.

Як зазначає експерт Я. Боренько, важливу роль у цьому відіграли такі проєкти як «Демократична освіта», українсько-канадська ініціатива Університету Квінз в Онтаріо, мережа UCEN, створена організацією IREX, а також програма «Освіта для демократії в Україні», що реалізовувалася в межах Трансатлантичної програми підтримки громадянського суспільства. Таким чином, саме ці ініціативи стали важливим каталізатором зміни парадигми громадянської освіти, де поряд із державними ініціативами дедалі помітнішою стала роль громадськості⁹⁸.

⁹⁷ Окуньовська Ю. Становлення громадянської освіти в Україні. *Політичне життя*. 2023. № 2. С. 14.

⁹⁸ Боренько Я. Громадянська освіта в Україні. Молодіжна політика. 2017. URL: https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/171108_citizenship-education-Ukraine-ukr_YB.pdf. (дата звернення: 29.07.2025).

Наступні кроки щодо концепції громадянської освіти в Україні були зроблені вже в 2012 році. У 2012 році було ініційовано оновлену спробу формулювання єдиної державної політики у сфері громадянської освіти, що вилилася в створення нової Концепції громадянської освіти та виховання. Цей документ не лише враховував основні положення попередньої концепції 2000 року, але й суттєво розширював підходи, акцентуючи увагу як на патріотичному, моральному й духовному аспектах виховання, так і на демократичних засадах, правах людини й обов'язках громадян. Особливої ваги набуло зміщення акцентів у бік виховання моральної відповідальності особистості. Проте, все ж таки, навіть ця розширена й оновлена концепція не була офіційно затверджена, що свідчить про наявність інституційного вакууму в підходах до громадянської освіти на рівні державної політики.

Тематичне перетинання понять «громадянська освіта» та «патріотичне виховання» стало характерною рисою наступних нормативних документів, які формували освітній ландшафт України. Так, Національна доктрина розвитку освіти, а також Державний стандарт базової та повної загальної середньої освіти серед своїх пріоритетів визначають необхідність формування громадянських компетентностей, що насамперед засвідчує поступове визнання цієї галузі як фундаментальної складової освітнього простору^{99 100}.

В подальшому надзвичайно важливим зрушенням стало затвердження у 2016 році Президентом України П. Порошенком Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства на період до 2020 року. У цьому документі визначено низку заходів, покликаних поглибити рівень громадянської свідомості, створити умови для розбудови ефективного діалогу між громадськістю, державними органами та місцевим

⁹⁹ Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.11.2011. № 1392. *Офіційний вісник України* від 17.02.2012. 2012. № 11. С. 51, стаття 400.

¹⁰⁰ Про Національну доктрину розвитку освіти: Указ Президента України від 17.04.2002. № 347/2002. *Офіційний вісник України* від 03.05.2002. 2002. № 16. С. 11, стаття 860.

самоврядуванням. Метою цієї стратегії було також розширення можливостей громадян для захисту власних прав, участі у публічному житті та розвитку форм демократії участі й самоорганізації¹⁰¹.

Після підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом виникла нова хвиля актуалізації проблематики громадянської освіти. У 2018 році, з ініціативи представників громадянського суспільства та міжнародних організацій, було створено робочу групу при Міністерстві освіти і науки України. Результатом цієї колективної праці стало прийняття Концепції розвитку громадянської освіти в Україні, яку затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 03 жовтня 2018 року № 710-р. Документ спирався на Конституцію України, Закон «Про освіту», Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства (Указ Президента від 26 лютого 2016 р. № 68), Стратегію національно-патріотичного виховання на 2016–2020 та Національну стратегію у сфері прав людини¹⁰².

Однак, подальша модернізація концепції тривала й після 2018 року і продовжує тривати й нині. Так, відмічаємо, що 27 вересня 2021 року Указом Президента України Володимира Зеленського «Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки» було Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки, яка є чинною й на сьогодні. Вищезазначений Указ Президента України є стратегічним нормативно-програмним актом, що встановлює основні цілі, завдання та механізми державної політики у сфері підтримки громадянського суспільства на період до 2026 року. Стратегія, затверджена цим Указом, є продовженням попередніх програм та відображає наміри держави послідовно розвивати демократичну взаємодію з

¹⁰¹ Окуньовська Ю. Становлення громадянської освіти в Україні. *Політичне життя*. 2023. № 2. С. 15.

¹⁰² Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 03.10.2018 № 710-р. *Офіційний вісник України* від 19.10.2018. 2018. № 80. С. 356, стаття 2686.

громадянами, інституціями третього сектору, волонтерами та активістами, особливо в умовах поглиблення зовнішніх загроз, внутрішніх реформ та цифрової трансформації¹⁰³.

Зокрема, даною Стратегією визначено, що побудова України як демократичної, правової та соціально орієнтованої держави нерозривно пов'язана з активним зростанням громадянського суспільства, що постає як простір спільної ініціативи, солідарності та самореалізації громадян. Саме у цьому просторі формується здатність населення діяти на засадах відповідальності, співучасті та прагнення до спільного блага через взаємодію з органами влади, місцевими самоврядними структурами, політичними об'єднаннями та підприємницьким сектором. Ознакою життєздатності громадянського суспільства є сталий розвиток його інституцій, через які індивіди та соціальні спільноти формують механізми колективного представництва, самоуправління, відстоювання своїх прав і втілення суспільно значущих ініціатив. Завдяки цим структурам суспільство не лише здатне до самоорганізації, а й до активного захисту від зовнішніх і внутрішніх загроз.

Головна мета Стратегії – це створення сприятливого середовища для діяльності громадських об'єднань, благодійних організацій, ініціативних груп та інших інститутів громадянського суспільства. У фокусі – забезпечення участі громадян у процесах прийняття рішень, посилення прозорості публічної влади, розвиток механізмів демократії участі, залучення громадськості до реформ, моніторингу державної політики, реалізації соціальних послуг та забезпечення підзвітності держави перед суспільством¹⁰⁴.

У документі окреслено низку ключових напрямів:

¹⁰³ Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки: Указ Президента України від 27.09.2021 № 487/2021. *Офіційний вісник України* від 12.10.2021. 2021. № 79. С. 39, стаття 4994.

¹⁰⁴ Там само.

- інституційне зміцнення громадянського суспільства, у тому числі підтримка незалежних медіа, громадських рад, організацій на місцях;
- розвиток громадської участі у формуванні та реалізації політики, включаючи електронну демократію, громадські слухання, консультації;
- удосконалення нормативно-правового середовища, що регламентує діяльність громадських об'єднань;
- фінансова підтримка третього сектору, включаючи запровадження програм державного та місцевого фінансування проєктів громадських організацій на конкурсних засадах;
- розвиток культури волонтерства та благодійності;
- зміцнення громадянської освіти як основи для формування активного, поінформованого та відповідального громадянина¹⁰⁵.

Встановлення ефективного партнерства між державою і громадянським суспільством виступає одним із ключових гарантів реалізації конституційних засад, зокрема прав на особисту свободу, свободу слова, свободу світогляду, свободу об'єднань та участь у публічному управлінні. Таке партнерство є не лише формальним діалогом, а й реальною основою демократичного врядування.

Громадянське суспільство в Україні виконує роль промовця й захисника багатоманітних суспільних голосів – від маргіналізованих груп до активних спільнот. Його потенціал є надзвичайно значущим для забезпечення сталого розвитку країни. Зокрема, громадські організації та ініціативи здійснюють важливу місію у сфері надання соціальних послуг, розвитку соціального підприємництва, створення нових робочих місць, підтримки підприємницької активності, зміцнення прозорості та протидії корупції. Вони також відіграють провідну роль у реалізації гуманітарних,

¹⁰⁵ Там само.

просвітницьких та правозахисних проєктів, спрямованих на розбудову довіри, миру та відновлення єдності країни¹⁰⁶.

Особливо важливу функцію громадянське суспільство виконує у процесах відновлення територіальної цілісності України та подолання наслідків воєнних дій, активно сприяючи побудові миру, злагоди та суспільного єднання.

Таким чином, з огляду на системну роль інститутів громадянського суспільства в різноманітних сферах соціального розвитку, завданням органів державної влади та органів місцевого самоврядування є створення стабільного інституційного та правового середовища, яке забезпечить належну підтримку, захист і сприяння в діяльності таких інституцій, відкриваючи шлях до більш інклюзивного, стійкого та справедливого суспільного ладу. В будь-якому випадку, Указ Президента України № 487/2021 демонструє наміри держави створити повноцінну, структуровану систему підтримки громадянського суспільства. Його реалізація може стати каталізатором формування справжньої демократії участі, особливо в умовах боротьби за незалежність, територіальну цілісність і демократичні цінності. Для повноцінної імплементації положень документа критично важливими залишаються політична воля, сталість ресурсного забезпечення, безпекові гарантії, а також залучення широкого кола учасників – від громад до міжнародних партнерів.

Хоча Стратегія була затверджена ще до початку повномасштабного вторгнення росії, її положення набули ще більшої актуальності в умовах воєнного стану. Інститути громадянського суспільства стали ключовими в організації волонтерської допомоги, протидії інформаційній агресії, психологічній підтримці постраждалих, забезпеченні гуманітарної діяльності. Водночас, війна створила нові виклики – у фінансуванні, безпеці

¹⁰⁶ Шніцер М., Шніцер І. Актуальні питання громадянської освіти молоді України. *Традиційні та інноваційні підходи до наукових досліджень: збірник наукових праць з матеріалами VII Міжнародної наукової конференції, м. Чернівці, 9 серпня, 2024 р.* Міжнародний центр наукових досліджень. Вінниця: ТОВ «УКРЛОГОС Груп, 2024. С. 137.

активістів, доступі до ресурсів, збереженні незалежних медіа та загрозах для прав і свобод. Це вимагає адаптації механізмів реалізації Стратегії до умов воєнного часу та відновлення.

Навіть незважаючи на дану Стратегію, вже під час війни проти росії на рівні підзаконних актів також розробляються пропозиції щодо удосконалення громадянської освіти в Україні.

Важливо зазначити, що в оновленому розпорядженні Кабінету Міністрів України від 03 жовтня 2022 року № 710-р особливий наголос було зроблено на формуванні оборонної свідомості громадян. Такий підхід є безпосередньою відповіддю на російське військове вторгнення, яке змінило парадигму громадянської освіти, додавши до її традиційних напрямів безпекову складову. У документі вказано на необхідність формування навичок активної участі в демократичному житті, розвитку національної ідентичності, дотримання принципів верховенства права та посилення єдності громадян навколо спільних цінностей державності, а також забезпечення функціонування української мови при збереженні поваги до мов національних меншин¹⁰⁷.

Сучасна громадянська освіта в Україні трансформується в інструмент формування не лише демократичних і правових знань, але й обороноздатного суспільства, спроможного протистояти гібридним викликам та сприяти єдності держави в умовах воєнної загрози. Таким чином, концептуальні зміни у сфері громадянської освіти відображають глибокі трансформації українського суспільства на тлі тривалої боротьби за свободу та демократичне майбутнє. Однак незважаючи на це в становленні громадянської освіти в Україні є низка проблем¹⁰⁸.

¹⁰⁷ Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 03.10.2018 № 710-р. *Офіційний вісник України* від 19.10.2018. 2018. № 80. С. 356, стаття 2686.

¹⁰⁸ Демчук Т. Громадянська освіта: міждисциплінарність у становленні категорії. *Empirio*. 2024. № 1–2. С. 17.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства спостерігається критично низький рівень поширеності та ефективності громадянської освіти, що обмежує можливості формування повноцінного демократичного суспільства. Цей стан обумовлений низкою глибоких і системних проблем, які протягом десятиліть залишалися поза належною увагою державної політики. Серед ключових чинників, які гальмують розвиток громадянської освіти, слід відзначити відсутність її повноцінного офіційного визнання на всіх рівнях освітньої системи, а також брак законодавчого механізму, що регламентував би інтеграцію громадянської компетентності у формальні й неформальні освітні процеси.

Поряд із цим, відчувається дефіцит якісного організаційного та методичного підґрунтя для системної реалізації освітніх програм громадянського спрямування. Вчителі, викладачі та освітяни часто залишаються неознайомленими з сучасними підходами до громадянської освіти або ж не мають необхідної кваліфікації для впровадження таких програм у навчальному процесі. До того ж ідеї громадянської активності, участі в суспільному житті, поваги до прав людини та демократичного мислення залишаються на периферії не лише шкільної, а й університетської освіти. Тому, закономірно, що брак фахівців у цій сфері створює додаткову прірву між потребами сучасної демократії й наявними інституційними спроможностями.

Ще однією суттєвою проблемою є низький рівень політичної культури серед широких верств населення. Значна частина громадян не виявляє зацікавленості в участі у суспільному житті, не має достатньої обізнаності щодо власних прав і механізмів впливу на державну політику. Це спричиняє апатію, байдужість до політичних процесів та втрату довіри до державних інституцій. За відсутності дієвих освітніх механізмів формування активного

громадянина неможливо побудувати суспільство, що ефективно взаємодіє з владою та контролює її діяльність¹⁰⁹.

Водночас перспектива розвитку громадянської освіти в Україні має чітку й послідовну логіку: передусім потрібно створити нову нормативно-правову архітектуру, що буде адекватною як внутрішнім викликам, так і зовнішнім зобов'язанням держави. У цьому контексті вкрай важливо спиратися на досвід провідних країн Західної Європи та міжнародних інституцій, зокрема Ради Європи, ОБСЄ, ЮНЕСКО, які вже мають напрацьовані моделі громадянської освіти як елементу демократичної стійкості. Але пряме перенесення зовнішніх моделей без врахування української специфіки буде неефективним. Саме тому оновлена концепція громадянської освіти має ґрунтуватися не лише на універсальних демократичних принципах, а й на українських історичних реаліях, культурних традиціях, суспільному досвіді боротьби за свободу та незалежність¹¹⁰.

Разом з тим, відмічаємо, що експертне середовище України переважно погоджується з необхідністю створення новітньої системи політичної та громадянської освіти, яка б не лише адаптувала міжнародний досвід, а й виробила власну модель – відповідну до українських умов. Реалізація цієї концепції повинна мати не декларативний, а прикладний характер: від теоретичних засад слід перейти до конкретних стратегій, цілей, індикаторів оцінки та механізмів втілення. Лише за умови реального виконання положень концепції можна буде говорити про поступові трансформації в суспільстві, формування зрілої громадянської свідомості, поширення цінностей демократії та поступове закріплення нової політичної культури.

¹⁰⁹ Таценко І. М. Стан та проблеми громадянської освіти в Україні. *Громадянське суспільство vs громадянська освіта: Україна та світ : збірка тез наукової конференції 26 лютого 2021 року*; Кафедра політології НаУКМА. Київ. 2021. С. 40.

¹¹⁰ Мелеганич Г. Громадянська освіта як необхідна передумова євроінтеграції в Україні. *Міжнародний науковий вісник*. 2018. Випуск 2(18). С. 27.

Крім того, важливим етапом цього процесу має стати створення окремої державної інституції, яка б спеціалізувалася на питаннях громадянської освіти. На нашу думку, такий орган мав би відповідати за координацію, моніторинг і контроль за реалізацією державної політики в цій галузі. Його функції повинні включати оцінку ефективності впровадження концепції, аналіз її результатів, виявлення прогалин, визначення потреб і розроблення подальших стратегічних кроків. Важливо, щоб у структурі цього органу були залучені провідні національні експерти, освітяни, фахівці з права, політологи, представники громадянського суспільства, які безпосередньо досліджують і супроводжують розвиток громадянської освіти в Україні.

Таким чином, лише за умови комплексного і структурованого підходу, що включає законодавчу модернізацію, інституційну підтримку, кваліфіковані кадри та постійний моніторинг результатів, громадянська освіта зможе перетворитися на дієвий інструмент демократизації, об'єднання нації та утвердження нової парадигми суспільного розвитку в Україні.

Отже, стан громадянської освіти в Україні – це комплексна характеристика рівня організаційного, методичного, нормативного, інституційного та практичного забезпечення процесів формування у громадян знань, умінь, цінностей і моделей поведінки, необхідних для активної участі в демократичному житті суспільства. Він включає в себе рівень присутності громадянської освіти в навчальних програмах усіх рівнів, ступінь її інтеграції в систему формального, неформального й інформального навчання, ефективність підготовки педагогічних кадрів, розвиток інфраструктури громадянської освіти, а також рівень обізнаності населення щодо прав людини, основ демократії, функціонування інститутів влади, соціальної відповідальності й громадянської активності. У процесі формування сучасної демократичної, соціально орієнтованої та правової держави першочергового значення набуває активне розгортання повноцінної системи громадянської освіти, що охоплює всі рівні освітньої підготовки та

виховання громадян, а також пронизує всі ланки освітньої політики та соціального життя. Сучасна ситуація з громадянською освітою в Україні свідчить про наявність значного потенціалу, що, однак, поки не реалізований у повному обсязі через системні проблеми: відсутність належної нормативно-правової бази, недостатню міжвідомчу координацію, слабе кадрове забезпечення, низький рівень суспільного запиту, обмеженість ресурсів та інфраструктурну нерозвиненість. Водночас в умовах трансформаційних змін і повномасштабної війни потреба в повноцінному розвитку громадянської освіти є критично важливою для утвердження демократії, посилення громадянської згуртованості, протидії дезінформації, формування відповідального, правосвідомого й активного громадянина. Подолання існуючих викликів можливе лише за умов комплексного підходу, розроблення й реалізації нової національної концепції громадянської освіти, створення відповідних інституцій, міжсекторальної співпраці, а також запровадження системи моніторингу результатів і постійного оновлення освітніх практик відповідно до міжнародних стандартів.

3.2. Аналіз можливостей адаптації європейських практик громадянської освіти до українського контексту

В умовах радикальних суспільно-політичних змін, які переживає Україна, особливо на тлі повномасштабної агресії з боку російської федерації, дедалі більшої ваги набуває питання модернізації підходів до громадянської освіти. Одним із ключових шляхів забезпечення якісного перетворення освітньої системи виступає вивчення та осмислення європейського досвіду, що безпосередньо демонструє високу ефективність у формуванні демократичної свідомості, правової культури та активної громадянської позиції.

Досвід Німеччини з її інституційно оформленою системою політичної освіти, досвід Франції, де громадянська освіта вплетена в усі рівні шкільного

й позашкільного навчання, а також досвід Великобританії, яка акцентує увагу на розвитку критичного мислення та соціальної відповідальності молоді, становлять безцінне джерело напрацювань, які можуть бути адаптовані в межах українського контексту. Така адаптація набуває особливого значення з огляду на потребу не лише в захисті демократичних інституцій, а й у створенні умов для глибокого перезавантаження ціннісної основи українського суспільства. Водночас запозичення найкращих європейських практик вимагає делікатного урахування української культурної спадщини, історичних травм, традицій самоуправління та чинної соціально-політичної ситуації. Таким чином, системне впровадження європейських підходів до громадянської освіти, з опорою на досвід провідних демократій Європи, може стати потужним імпульсом для формування цілісної системи виховання громадян нової формації в Україні. Тому, потрібно визначити, які практики європейських держав найбільш доречно використати в Україні.

В рамках даного дослідження найбільш доцільно досліджувати саме німецький, французький та британський досвід, оскільки ці європейські держави пропонують досить прогресивні кроки щодо становлення та розвитку громадянської освіти.

Ознайомлення з досвідом Німеччини у сфері громадянської освіти відкриває широкі можливості для адаптації ефективних моделей і підходів до українського освітнього простору, що перебуває у стані пошуку оптимальних шляхів формування демократичної політичної культури, соціальної відповідальності та активної громадянської позиції молоді. У Німеччині громадянська освіта розглядається як один з наріжних каменів сталого демократичного розвитку суспільства, де освітній процес не обмежується виключно передачею знань, а виступає повноцінним механізмом виховання свідомого громадянина.

Для України варто звернути особливу увагу на принципи Beutelsbach Consensus, сформульовані ще у 1976 році, які й досі залишаються ключовими

в німецькому підході до громадянської освіти. Ці принципи базуються на трьох засадах:

- жодна політична чи ідеологічна позиція не повинна нав'язуватися учням;
- усі політичні, соціальні та ідеологічні питання мають розглядатися з урахуванням наявного спектру думок;
- учні мають отримати інструменти для самостійного формування власної позиції¹¹¹.

Перший принцип – це заборона нав'язування певної політичної або ідеологічної позиції – є надзвичайно актуальним для України, яка переживає процес демократичного становлення після тривалого періоду авторитарного впливу радянського минулого і саме в умовах війни проти росії застосування цього принципу в Україні є неймовірно важливим. У практичному сенсі це означає необхідність уникати у навчальному процесі пропагандистських оцінок, викладу фактів із заздалегідь визначеною інтерпретацією, однобічних суджень або маніпулятивних акцентів. Учитель не повинен виступати транслятором «правильного» погляду, а навпаки – сприяти тому, щоби учні самостійно аналізували політичну реальність, оцінювали факти, робили власні висновки. Це вимагає високого рівня педагогічної етики, професіоналізму та політичної нейтральності освітян, що потребує глибокої фахової перепідготовки та системної підтримки.

Другий принцип – це необхідність представлення у навчальному процесі різноманітних політичних, соціальних та ідеологічних підходів – апелює до важливості забезпечення плюралізму. У контексті України, де значна частина суспільства продовжує залишатися вразливою до ідеологічної поляризації, а на тлі війни з росією зростає спокуса посилити контроль над дискурсом, дотримання цього принципу є надзвичайно важливим для збереження демократії. Освітній процес має знайомити учнів з повним

¹¹¹ Kutscha G. Bildung und Beruf. Grundprobleme und Paradigmen der Berufs- und Wirtschaftspädagogik. Universität DuisburgEssen, 2007. S. 35.

спектром суспільних позицій у межах правового поля, з повагою до людської гідності, базуючись на критичному аналізі джерел, дискусіях та відкритих дебатах. Йдеться не про «нейтральність заради нейтральності», а про вивчення різних підходів задля вироблення самостійної громадянської думки.

Третій принцип – це формування здатності учнів до самостійного осмислення ситуацій та прийняття власних рішень – є фундаментальним для всього концепту громадянської освіти. Для його реалізації в Україні доцільно забезпечити системний розвиток таких педагогічних методів, як навчальні дискусії, дебати, симуляції демократичних процесів (наприклад, учнівських виборів), аналіз етичних дилем, командне розв'язання суспільно важливих завдань, проєктне навчання тощо. Все це дозволяє учням не лише отримувати знання про політичну систему чи права людини, а й на практиці набувати досвід конструктивної участі, формувати моральну автономію, навички аргументації, відповідальність за ухвалені рішення¹¹².

На нашу думку, впровадження принципів Beutelsbach Consensus в українських реаліях потребує також зміни освітньої культури в цілому. Варто перейти від авторитарної моделі, де вчитель є єдиним джерелом істини, до демократичної, у якій викладач виступає модератором навчального процесу, що забезпечує безпечний простір для вираження різних точок зору. Важливо також підтримувати розвиток демократичного шкільного середовища: запроваджувати учнівське самоврядування, реалізовувати шкільні форуми, слухання, громадські проєкти за участю учнів. У цьому контексті школа має стати мікромоделлю демократичного суспільства. Зазначені положення спрямовані не лише на передачу знань, але й на формування автономного, відповідального й критично мислячого громадянина, здатного приймати виважені рішення у складному політичному та соціальному середовищі. Саме тому їх потенціал в українському освітньому контексті заслуговує на

¹¹² Kutscha G. Bildung und Beruf. Grundprobleme und Paradigmen der Berufs- und Wirtschaftspädagogik. Universität DuisburgEssen, 2007. S. 37.

особливу увагу, особливо з огляду на складні виклики, спричинені війною, інформаційною агресією, політичною поляризацією та посттоталітарними залишками в культурі взаємин між державою і громадянином. Усе це створює передумови для розбудови вільного, плюралістичного та критично мислячого суспільства.

Крім того, у німецьких школах та позашкільних інституціях громадянська освіта реалізується через міждисциплінарний підхід. Це означає, що питання громадянськості, прав людини, демократії, толерантності, правових знань та етики інтегруються в курси історії, географії, етики, соціології, філософії, а також у спеціальні курси, присвячені політичній освіті. Особлива увага приділяється активним методам навчання, які передбачають залучення учнів до дебатів, аналізу кейсів, симуляцій виборів, обговорення суспільно важливих тем¹¹³. Такий підхід дозволяє не лише закріпити теоретичні знання, а й сформувати практичні навички участі в суспільному житті. Тому, такий німецький досвід також може бути корисним і для України.

Крім того, досвід Німеччини показує важливість децентралізованої моделі управління громадянською освітою. У німецьких землях функціонують незалежні центри політичної освіти (Landeszentrale für politische Bildung), які розробляють навчальні матеріали, проводять тренінги для вчителів, організовують дискусійні платформи, виставки, інформаційні кампанії. Ця модель могла б бути надзвичайно ефективною і в українських умовах, особливо у контексті створення регіональних хабів громадянської освіти, які б діяли у взаємодії з органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями та освітніми закладами¹¹⁴.

Також важливою є інклюзивність німецької моделі. Вона враховує потреби учнів з різним культурним, соціальним та мовним досвідом,

¹¹³ Cortina K.S., Baumert J., Leschinsky A., Mayer K., Trommer L. Das Bildungswesen in der BRD. 2, verbesserte Auflage. Hamburg. Rowohlt Taschenbuch Verlag, 2005. S. 359.

¹¹⁴ Rychen D. S., Salganik, L. Eds. Key Competencies for a Successful Life and a Well-functioning Society. Göttingen: Hogrefe & Huber 2003. S. 331.

включаючи дітей мігрантів, представників національних меншин, молодь з інвалідністю. В умовах України, де на тлі війни спостерігається масштабне внутрішнє переміщення населення, дестабілізація освітнього середовища, посилення соціальної нерівності та травматизація дітей, інклюзивний підхід має стати одним із наріжних елементів громадянської освіти. Це дозволить не лише зберегти соціальну єдність, а й зміцнити довіру до демократичних інституцій.

Особливе місце в системі німецької громадянської освіти займає практична участь молоді у житті шкільної та місцевої громади. Учнівське самоврядування, шкільні парламентські моделі, молодіжні ради, проєкти співпраці з місцевими органами влади сприяють формуванню досвіду відповідального управління, навичок діалогу, співпраці та солідарності. Такі практики є особливо цінними для українського суспільства, де довгий час спостерігалася відчуженість молоді від політичних процесів і відсутність системної підготовки до участі у демократичному управлінні.

Україна також могла б скористатися досвідом Німеччини у сфері підготовки вчителів громадянської освіти. Німецькі педагоги проходять ґрунтовну фахову підготовку, зосереджену на методиках політичного навчання, етичній відповідальності, роботі з конфліктними темами, аналізі інформаційного впливу та медіаграмотності. Такі компетенції необхідно активно формувати і в українських учителів, особливо враховуючи нові виклики, пов'язані з інформаційною війною, маніпуляціями, поляризацією суспільства.

Поряд із німецькими практиками не менш значущий для України досвід Франції, яка приділяє особливу увагу формуванню цінностей Республіки, розумінню принципів секуляризму, рівності, свобод і прав людини. Саме тому, французький підхід акцентує увагу на універсальних громадянських цінностях та європейській ідентичності, що також може бути актуальним для України, яка прагне інтеграції до європейського простору.

Для України, яка переживає не лише процес демократизації, але й активну фазу боротьби за свою державність, свободу та гідність в умовах повномасштабної війни, адаптація французьких практик є надзвичайно цінною. Тому, в умовах війни проти російської федерації, підвищеної поляризації суспільства та необхідності відновлення соціальної згоди громадянська освіта повинна стати одним із пріоритетних напрямів державної політики.

Застосування французького досвіду в Україні передбачає кілька важливих кроків:

- інституційне закріплення громадянської освіти як обов'язкової складової освітнього процесу на всіх рівнях – не лише в загальноосвітніх, а й у професійно-технічних і вищих навчальних закладах;
- створення спеціалізованого предмета або циклу дисциплін, орієнтованих на вивчення Конституції України, прав і свобод людини, механізмів функціонування держави, ролі громадян у формуванні влади, принципів плюралізму, протидії дискримінації тощо. Ці курси мають мати міждисциплінарний характер і включати як юридичну, так і етичну, культурну, історичну компоненти;
- підготовка нового покоління педагогів, здатних не лише викладати громадянську освіту, а й формувати в молоді демократичні цінності на прикладі власної позиції. У цьому контексті доцільно запровадити спеціальність «Громадянська освіта» у педагогічних університетах, що вже передбачено у французькому досвіді;
- розвиток практичних форм навчання – дебатів, модельних засідань парламенту, участі в учнівському самоврядуванні, симуляцій демократичних процедур тощо. Французька практика довела ефективність саме таких методів у формуванні громадянської відповідальності;
- активне залучення батьків і громади до процесу громадянського виховання. Французький підхід визнає, що громадянська свідомість формується не лише в школі, а й у сім'ї, мікросоціумі, громадських

організаціях. Саме тому важливо створювати програми для дорослого населення, популяризувати громадянську освіту через ЗМІ, соціальні кампанії, просвітницькі платформи;

- формування інформаційної культури, що є критично важливим в умовах інформаційної війни. Французька система приділяє особливу увагу навчанню учнів розрізненню фейків, маніпуляцій і пропаганди – цей елемент є абсолютно необхідним і для українського контексту¹¹⁵.

Таким чином, враховуючи ці чинники, можна стверджувати, що французький досвід є не просто корисним прикладом, а реальним дороговказом для формування цілісної, системної та ідеологічно незалежної моделі громадянської освіти в Україні. Така модель не лише зміцнить демократичні основи нашої держави, а й стане важливим чинником національної єдності, стійкості до зовнішніх впливів і готовності громадян брати активну участь у розбудові майбутнього України.

У свою чергу, Велика Британія демонструє ефективні моделі *civic education*, зосереджені на формуванні навичок критичного мислення, громадянської активності та участі у політичному житті. Зокрема, британська програма *citizenship education* інтегрується в національний освітній стандарт і передбачає не лише засвоєння знань про політичну систему, а й розвиток практичних навичок участі в громадському житті, ведення дебатів, участі в волонтерських проєктах. Досвід Британії показує, наскільки важливо надати учням не лише знання, а й механізми для практичного застосування громадянських умінь.

Британський досвід громадянської освіти, попри свою регіональну розмаїтість, надає цінні орієнтири для адаптації ефективних практик в Україні. Насамперед, варто звернути увагу на структурованість та обов'язковість викладання громадянської освіти в Англії та Північній Ірландії. Це дозволяє забезпечити рівний доступ учнів до знань про права людини, демократичні інституції, механізми участі у суспільному житті та

¹¹⁵ Moessinge P. *L'identité en jeu*. Amazon Media EU. 2014. P. 30.

правову відповідальність. В умовах України, де система громадянської освіти ще перебуває на етапі становлення, впровадження окремої обов'язкової навчальної дисципліни з чітко визначеним змістом може стати важливим кроком до систематизації підходів у цій сфері¹¹⁶.

У свою чергу, інтегративний підхід Шотландії також заслуговує на увагу, особливо з огляду на широке використання міжпредметних зв'язків, які сприяють формуванню цілісної картини світу у молоді. В умовах українських шкіл, де часто спостерігається брак навчального часу, цей підхід дозволяє органічно включати елементи громадянської освіти у викладання історії, літератури, правознавства чи географії. Крім того, акцент на практичних навичках – участі у дискусіях, розв'язанні суспільно значущих проблем, проєктній діяльності – допомагає формувати не лише інформованих, а й активних громадян¹¹⁷.

Ще одним важливим компонентом британської моделі, який має велике значення для України, є розвиток позашкільних форм громадянської освіти, зокрема участь у волонтерських, молодіжних та соціальних ініціативах. У цьому контексті варто звернути увагу на програму «Національна громадянська служба» (National Citizen Service), яка створює простір для формування відповідальної молоді через практичну діяльність, колективне вирішення проблем і співпрацю з місцевими громадами. Аналогічні програми могли б ефективно діяти в українських умовах, сприяючи згуртуванню молоді в умовах воєнного часу, вихованню солідарності, патріотизму та соціальної відповідальності¹¹⁸.

На нашу думку, важливим для України є й фокус британських університетів на громадянському вихованні. Запровадження курсів з прав

¹¹⁶ Morris D., Wylie R., Wilson S. *The Ties that Bind: Citizenship and Civic Engagement in the 21st Century*. House of Lords. London, 2018. P. 79.

¹¹⁷ Кравченко Т. В. Громадянська освіта як необхідна передумова існування людини в правовому суспільстві (на прикладі досвіду Великобританії). *Молодий вчений*. 2020. № 11(2). С. 381.

¹¹⁸ Morris D., Wylie R., Wilson S. *The Ties that Bind: Citizenship and Civic Engagement in the 21st Century*. House of Lords. London, 2018. P. 83.

людини, демократії, політичної етики та соціальної відповідальності в українських університетів допоможе формувати не лише фахівців, а й свідомих громадян, здатних критично мислити, аналізувати суспільні процеси та брати участь у демократичному житті держави.

Крім того, не менш цінним є досвід Британії у впровадженні дослідницьких та аналітичних центрів, що вивчають вплив громадянської освіти на соціальну згуртованість, політичну активність молоді та рівень довіри до інституцій. В Україні створення подібних центрів при університетах або у складі громадських організацій може стати потужним інструментом моніторингу та вдосконалення державної політики у сфері громадянської освіти.

Варто врахувати і підхід Великобританії до інтернаціоналізації громадянської освіти – зокрема участь у міжнародних освітніх ініціативах (як ICCS), що дозволяють здійснювати порівняльний аналіз, запозичувати найкращі практики та підтримувати професійний розвиток викладачів¹¹⁹. Для України, яка прагне стати частиною спільного європейського простору, включення у такі формати співпраці є критично важливим для синхронізації підходів до виховання громадян з демократичними стандартами.

Отже, можемо констатувати, що британська модель громадянської освіти пропонує низку інструментів і підходів, які можуть бути адаптовані в українському контексті – як на рівні шкільної та університетської освіти, так і в позашкільному секторі. Її ключові елементи – обов’язковість, міжпредметна інтеграція, практична орієнтація, залучення до волонтерства, підтримка критичного мислення та інституційне забезпечення – здатні посилити стійкість українського суспільства перед викликами сучасності, зокрема в умовах повномасштабної війни. Формування свідомого, активного та відповідального громадянина – це не лише завдання освіти, а й стратегічна інвестиція у безпеку, демократію та майбутнє української держави.

¹¹⁹ Morris D., Wylie R., Wilson S. *The Ties that Bind: Citizenship and Civic Engagement in the 21st Century*. House of Lords. London, 2018. P. 103.

Таким чином, порівняльний аналіз моделей громадянської освіти в Німеччині, Франції та Великій Британії демонструє їх багатовимірність, гнучкість і стратегічну вагу в забезпеченні сталого демократичного розвитку. Ці моделі поєднують нормативну основу, міждисциплінарний зміст, активні методи навчання, інституційну підтримку та практичну участь молоді. Україна, перебуваючи в умовах воєнного стану та демократичного оновлення, може ефективно використати ці підходи як дороговкази для створення національної системи громадянської освіти, яка не лише забезпечить знання, а й виховуватиме відповідальних, активних, солідарних громадян. Найбільш корисним для України вбачається використання наступного досвіду: 1) Німеччина: запровадити принципи Beutelsbach Consensus у шкільній програмі громадянської освіти; створити регіональні центри громадянської освіти при ОВА, університетах і НУШ; впровадити шкільні дебати, вибори, учнівські ради як невід'ємну частину навчального процесу; 2) Франція: впровадити єдиний курс «Основи громадянства» з юридично-етичним компонентом у школах і ЗВО; розробити програми civic education для дорослого населення через медіа та громади; інтегрувати тренінги з критичного мислення, антидискримінації та медіаграмотності в базову освіту; 3) Великобританія: інституалізувати обов'язкову дисципліну «Громадянська освіта» в 7–11 класах; створити український аналог «Національної громадянської служби» для залучення молоді до волонтерства й соціальної участі; активно включати елементи міжпредметної інтеграції й дебатів у шкільні програми, особливо в сільських школах і громадах. Таким чином, досвід Німеччини, Франції та Великої Британії має значний потенціал для модернізації української системи громадянської освіти. Усі три моделі демонструють, що громадянське виховання має бути не лише академічним процесом, а передусім формуванням відповідального, критично мислячого, толерантного й активного громадянина.

3.3. Пропозиції щодо вдосконалення національної моделі громадянської освіти в шкільну освіту України

Громадянська освіта в школі є основою для становлення ключових громадянських компетентностей, які формуються через низку навчальних предметів, що забезпечують поступове засвоєння знань, а також формування відповідних умінь і практичних навичок у здобувачів освіти¹²⁰. Однак, в умовах трансформації українського суспільства, що відбувається на тлі збройної агресії проти України, надзвичайно важливим є формування громадянина з активною позицією та усвідомленням власної ролі у збереженні демократії. Тому, реформування освіти має враховувати потребу у розвитку критичного мислення, правової культури та відповідальності за спільне майбутнє. В умовах війни суспільство дедалі більше потребує молоді, здатної приймати рішення, аргументувати власну позицію, брати участь у суспільному житті. Саме школа має стати тим середовищем, де діти не лише отримують знання, а й набувають соціальних навичок, що відповідають засадам демократії. Включення громадянської освіти до навчального процесу сприятиме створенню передумов для свідомого, активного й відповідального громадянства. Значну роль у цьому процесі відіграє узгодженість змісту освіти з потребами суспільства та принципами прав людини. Тому, шкільна освіта повинна надавати учням не лише академічні знання, а й засоби для осмислення суспільних процесів і практичного впливу на них. Важливою є участь у цьому процесі не тільки держави, а й громадянського суспільства, що має досвід і потенціал для підтримки освітніх змін. Ефективне оновлення моделі громадянської освіти у школі стане відповіддю на виклики сучасності та кроком до стійкої демократизації країни. Тому, в зв'язку з цим, важливо визначити кроки щодо

¹²⁰ Громадянська освіта в умовах безпекових викликів і загроз : навчальний посібник. за ред. А. М. Круглашова, Н. Ю. Ротар, І. В. Цікул. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2022. С. 63.

вдосконалення національної моделі громадянської освіти в шкільну освіту України.

Перш ніж визначати пропозиції, які доцільно використати для удосконалення національної моделі громадянської освіти в шкільну освіту України потрібно зазначити, що сьогодні спостерігається відсутність чіткої, скоординованої та системної стратегії у процесах демократизації суспільства, що призводить до розрізнених і часто неефективних зусиль у цьому напрямку. Така фрагментарність у діях ускладнює формування стабільних демократичних інститутів та механізмів, які б забезпечували поступовий і послідовний розвиток громадянського суспільства. Крім того, низький рівень суспільного сприйняття демократії і недовіра до демократичних процесів створюють серйозні перепони на шляху утвердження демократичних цінностей. Частина населення залишається скептичною щодо ефективності демократії як політичного устрою, що відображається на пасивності у громадському житті та обмежує участь громадян у політичних процесах. Цей стан справ підкреслює необхідність формування глибокого розуміння демократичних принципів серед молодого покоління через системну освіту, яка зможе зруйнувати стереотипи і підвищити рівень довіри до демократичних інституцій. Ще одним суттєвим фактором, який підкреслює важливість громадянської освіти, є недемократичність відносин між державою і суспільством, а також між державою і окремою людиною. Існуючі бар'єри у взаємодії, відсутність прозорості, обмеження прав і свобод громадян створюють напруженість і відчуження. Тому побудова демократичної системи освіти має стати одним із ключових механізмів формування відкритого діалогу між владою та суспільством, а також підтримки прав і свобод кожного громадянина, що є основою міцної та стабільної держави¹²¹.

¹²¹ Громадянська освіта в школах України. URL: https://hgi.org.ua/?ch=gr_osv_sk. (дата звернення: 29.07.2025).

Отже, як ми бачимо, розвиток громадянської освіти в Україні сьогодні стримується в зв'язку з вищезазначеними обставинами. Проте, у контексті побудови демократичної, соціально зорієнтованої та правової держави виняткове значення має цілеспрямоване зміцнення та системне розширення сфери громадянської освіти, яка повинна охоплювати всі освітні рівні та соціальні прошарки. Зростання ролі громадянської освіти передбачає не лише декларативне визнання її важливості, але й комплексне забезпечення необхідними ресурсами, механізмами впровадження, а також широке залучення усіх учасників освітнього та суспільного процесу.

Перш за все потрібно зазначити, що на державному рівні, зокрема в компетенції Міністерства освіти і науки України, постає завдання створення відповідної інфраструктури для ефективного функціонування громадянської освіти в школах. Тобто, в даному випадку йдеться про забезпечення фінансуванням, кадровими ресурсами, формування спеціалізованих центрів, розвиток цифрових баз даних та налагодження інституційної мережі з підвищення кваліфікації вчителів, а також майданчиків для обміну передовим досвідом. Водночас Міністерство у співпраці з Національною академією педагогічних наук України, практикуючими педагогами та представниками громадського сектору має виступити ініціатором створення новітньої концептуальної основи громадянської освіти, що передбачатиме глибоку ревізію чинних освітніх стандартів, навчальних програм і методичних підходів. Одночасно необхідно ініціювати наукові дослідження з питань змісту, методів і форматів реалізації громадянської освіти, а також здійснювати системний моніторинг її результативності¹²².

У свою чергу, у підготовці педагогічних кадрів важливим кроком має стати розробка та впровадження вузькоспеціалізованих навчальних дисциплін із громадянознавчої тематики в освітні програми педагогічних університетів. Доцільно стимулювати виконання студентами дослідницьких

¹²² Лапаєнко С. В. Громадянська освіта як чинник формування сучасного громадянського суспільства в Україні. *Інноваційна педагогіка*. 2019. Вип. 17(2). С. 39.

робіт, курсових і дипломних проєктів із тематикою, пов'язаною з громадянською освітою. Варто також розглянути можливість створення окремої освітньої спеціальності «Громадянська освіта» у педагогічній вищій школі. Паралельно має бути впроваджена система підготовки та регулярного підвищення кваліфікації педагогів усіх рівнів щодо методик і змісту громадянської освіти, що дозволить забезпечити професійну спроможність освітян у цьому напрямку.

У межах загальноосвітніх закладів акцент повинен зміщуватись у бік педагогіки партнерства, яка базується на повазі до гідності кожного учня та підтримці його самореалізації. Вчителі мають сприяти формуванню активного та відповідального учнівського самоврядування, створювати умови для ініціативності, креативного мислення та практичного засвоєння демократичних принципів через діалог, співпрацю та взаємоповагу. Активні методи навчання, які спонукають учнів до критичного аналізу, участі у соціальних проєктах і дискусіях, мають стати основою громадянської освіти в школі. Необхідно також інтегрувати батьківську спільноту в освітній процес як активного учасника та носія демократичних цінностей, що формуються й удосконалюються в освітньому середовищі¹²³.

Крім того потрібно зазначити, що громадянське суспільство, а особливо громадські організації, відіграють ключову роль у підтримці освітніх реформ, зокрема через адвокацію інтересів освітянського середовища. Їх взаємодія з Міністерством освіти і науки має бути формалізована через спільні проєкти, експертні платформи, освітні кампанії. Підтримка батьківських спільнот і шкільних громад у реалізації таких проєктів також має стати пріоритетом. Засоби масової інформації, у свою чергу, повинні виступати не лише як комунікативний інструмент, а як активний учасник процесу просування ідей громадянської освіти. Вони здатні стимулювати публічні дебати, інформувати суспільство про

¹²³ Іванюк І., Овчарук О., Терещенко А. Сучасний стан громадянської освіти в Україні: аналітичний звіт. Київ, 2013. С. 53.

проблематику громадянської свідомості, поширювати історії успіху впровадження демократичних підходів у шкільній та позашкільній практиці. Преса, телебачення, цифрові платформи мають стати каналами для утвердження нової освітньої парадигми – парадигми громадянина в демократичній державі.

Разом з тим, вдосконалення національної моделі громадянської освіти в шкільній освіті України в умовах війни проти росії повинно базуватися на патріотичних основах. А тому, саме в шкільній освіті повинні знаходити свій прояв морально-патріотичні засади. В цьому аспекті, вдосконалення національної моделі громадянської освіти в шкільній системі України передбачає комплексний та системний підхід, що охоплює різні аспекти формування свідомого та відповідального громадянина. Одним із найважливіших напрямів є формування оборонної свідомості серед молоді. Це означає виховання у школярів усвідомлення важливості захисту суверенітету та територіальної цілісності країни, а також формування патріотичних почуттів і відповідальності за безпеку держави. Такий підхід сприяє підготовці молодого покоління до активної участі у забезпеченні національної оборони, що є особливо актуальним в умовах сучасних викликів.

Крім того, велика роль у цьому процесі належить розвитку військово-спортивних клубів і гуртків при школах. Вони створюють сприятливі умови для фізичного розвитку учнів, виховання командного духу, дисципліни та навичок співпраці у колективі. Активна участь у таких клубах допомагає молоді здобути практичні навички, необхідні для захисту країни, а також формує волю до перемоги і почуття громадянської відповідальності¹²⁴.

Залучення учнів до волонтерської діяльності є ще одним важливим компонентом громадянської освіти. Волонтерство сприяє розвитку

¹²⁴ Євсюкова А. В. Громадянська освіта як чинник формування громадянського патріотизму молоді в контексті української політичної сучасності. *Гілея: науковий вісник*. 2017. Вип. 119. С. 360.

соціальної відповідальності, емпатії та готовності допомагати іншим у складних життєвих обставинах. Через практичну діяльність у волонтерських ініціативах молодь набуває досвіду співпраці та взаємодопомоги, що є важливими якостями сучасного громадянина¹²⁵.

Окрему увагу слід приділяти відпрацюванню навичок надання домедичної допомоги та тактичної медицини. В умовах військових конфліктів та надзвичайних ситуацій ці знання можуть стати вирішальними для порятунку життя як власного, так і оточуючих. Інтеграція таких практичних умінь у шкільну програму громадянської освіти підвищує рівень безпеки суспільства загалом.

Проведення військово-патріотичної підготовки за стандартами НАТО має на меті модернізувати систему освіти, інтегруючи кращі міжнародні практики у підготовку молоді. Це сприяє підвищенню професійного рівня учнів, адаптації їх до сучасних викликів та формує у них розуміння важливості дотримання європейських стандартів безпеки і співробітництва.

Крім того, надзвичайно суттєвим аспектом є підтримка розвитку скаутських і пластових організацій, які є майданчиком для виховання лідерства, самоорганізації та соціальної активності серед молоді. Їхні проекти сприяють формуванню громадянських компетентностей, навчають працювати у команді, брати відповідальність за спільні рішення та діяти на благо громади.

Разом з тим, не менш важливими є тренінги для педагогів, вихователів та організаторів, які готують фахівців для реалізації військово-спортивних ігор, змагань та інших заходів. Підготовлені спеціалісти здатні ефективно мотивувати учнів, організовувати цікаві і змістовні активності, які стимулюють розвиток лідерських якостей, відповідальності та навичок співпраці¹²⁶.

¹²⁵ Жабінець Н. В. Формування цінностей громадянського суспільства засобами освіти. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 22. 2013. № 11. С. 101.

¹²⁶ Бікла О. Цінності української молоді: результати репрезентативного соціологічного дослідження. Київ. 2016. С. 70.

Таким чином, вдосконалення національної моделі громадянської освіти в шкільній системі України має базуватися на системному та комплексному підході, який поєднує формування ключових громадянських компетентностей із сучасними викликами державності та безпеки. Необхідно посилити розвиток критичного мислення, правової культури і відповідальності серед учнів, що сприятиме формуванню свідомої та активної громадянської позиції. Важливим є створення ефективної інфраструктури для громадянської освіти, яка передбачає підвищення кваліфікації педагогів, оновлення навчальних програм та розвиток методичних підходів. Особливу увагу слід приділити включенню оборонної свідомості через розвиток військово-спортивних клубів, волонтерської діяльності та навичок надання домедичної допомоги. Запровадження військово-патріотичної підготовки за стандартами НАТО дозволить адаптувати кращі міжнародні практики до українських реалій. Підтримка скаутських і пластових організацій створить умови для розвитку лідерських якостей та соціальної активності молоді. Водночас важливо розвивати тренінгові програми для педагогів, які працюють із учнями в межах військово-спортивних та патріотичних заходів. Загалом комплексне впровадження цих кроків стане ключовим чинником у формуванні відповідального громадянина, готового до активної участі у розвитку демократичного і безпечного українського суспільства. Комплексне впровадження усіх цих елементів у національну модель громадянської освіти створює умови для всебічного розвитку учнів. Вони набувають знань, умінь та цінностей, необхідних для активної участі у громадському житті, зміцнення національної безпеки та підтримки соціальної згуртованості. Це сприяє формуванню сучасного свідомого громадянина, здатного відповідально і ефективно діяти в складних умовах сьогодення.

ВИСНОВКИ

Таким чином, узагальнення викладеного вище дозволяє зробити наступні висновки.

1. Історіографія громадянської освіти в Європі засвідчує її складний та багатовекторний розвиток, що відображає соціально-політичні трансформації, зокрема демократизацію, євроінтеграційні процеси та зміну уявлень про роль громадянина в суспільстві. Наукові підходи до вивчення громадянської освіти змінилися від нормативно-правового трактування до міждисциплінарного бачення, яке охоплює не лише правові знання, а й розвиток критичного мислення, відповідальності, етичних цінностей та участі. Європейські дослідники (переважно в працях останніх десятиліть) акцентують на зв'язку громадянської освіти з формуванням активної громадянської позиції, а також із розбудовою громадянської культури, що є засобом стабілізації демократичних суспільств. В історіографічному контексті простежується еволюція: від вивчення основ державознавства до інтегрованих моделей громадянської освіти, що включають соціальну практику, проєктну діяльність, інклюзію та ціннісно орієнтоване навчання. Актуальним напрямом історіографії є дослідження ролі громадянської освіти в умовах кризи демократичних інститутів, зростання популізму та потреби в освіті, здатній формувати свідомого, стійкого до маніпуляцій громадянина.

2. Джерельна база дослідження охоплює: законодавчі акти та офіційні навчальні програми; звіти національних освітніх агенцій; емпіричні дослідження та наукові статті; аналітичні документи міжнародних освітніх інституцій; проєкти громадянської освіти, реалізовані у співпраці з громадськими організаціями. Це забезпечує ґрунтовну емпіричну базу для порівняльного аналізу підходів до громадянської освіти в Німеччині, Франції та Великобританії.

3. Комплексне дослідження досвіду громадянської освіти в країнах Європи підтверджує важливість системного та багаторівневого підходу до

формування громадянської компетентності. Поєднання історичного, порівняльного, критичного та емпіричного аналізу дозволяє не лише глибше зрозуміти специфіку європейських моделей, а й адаптувати найкращі з них до українського контексту. Ретельне вивчення джерельної бази, яка включає міжнародні документи, навчальні програми, соціологічні опитування та експертні інтерв'ю, забезпечує об'єктивність і наукову достовірність висновків. У поєднанні ці методи дозволяють нам здійснити глибокий аналіз європейського досвіду, зокрема у контексті потенційного впровадження успішних моделей в українську систему громадянської освіти.

4. Громадянська освіта у школах Німеччини – це систематичний процес формування політичної культури, правової свідомості, соціальної відповідальності та демократичного мислення учнів шляхом вивчення основних принципів демократії, прав людини, функціонування державних інституцій, а також шляхом залучення до активної участі в суспільному житті. Вона охоплює не лише передачу знань, але й розвиток критичного мислення, готовності до участі в демократичних процесах, уміння вести діалог і формулювати власну позицію. Громадянська освіта може бути окремим навчальним курсом або інтегруватися в інші предмети, такі як політика, історія, економіка, етика, релігія чи суспільствознавство. Такий підхід відображає міждисциплінарний характер громадянського виховання та сприяє комплексному сприйняттю суспільних явищ учнями. Громадянська освіта у Німеччині є важливою складовою загальної освіти, що забезпечує підготовку молоді до життя в демократичному суспільстві. Вона відіграє вирішальну роль у формуванні активної громадянської позиції, навичок критичного мислення, толерантності та поваги до прав людини. Німецька система громадянської освіти демонструє гнучкість, орієнтацію на потреби учнів і відкритість до сучасних педагогічних підходів, у тому числі через впровадження інклюзивних практик, інтеграцію змісту в різні навчальні дисципліни та акцент на практичну участь молоді в суспільному житті. Завдяки такій моделі освіта не лише передає знання, а й виховує свідомих,

відповідальних і дієвих громадян, здатних критично оцінювати політичні процеси та активно долучатися до побудови відкритого демократичного суспільства.

5. Громадянська освіта у Франції – це всебічна і системно впроваджена освітня політика, що спрямована на формування у молодого покоління стійкої громадянської ідентичності, свідомого ставлення до принципів демократії, республіканських цінностей, прав людини, світськості та соціальної відповідальності. Вона охоплює не лише окремий навчальний предмет у школі, а й усю сукупність освітніх і виховних практик, які мають на меті сформувати активного, критично мислячого, толерантного та відповідального громадянина. Важливо, що громадянська освіта у Франції інтегрується у всі рівні навчального процесу, починаючи з початкової школи і закінчуючи вищими навчальними закладами, охоплюючи також неформальну освіту, участь у пам'ятних церемоніях, взаємодію з місцевими громадами та інституціями громадянського суспільства. Цей підхід поєднує патріотичне, моральне, правове та соціальне виховання з елементами історичної пам'яті та сучасної участі у суспільному житті, вбачаючи в освіті потужний інструмент побудови Республіки майбутнього. Сучасна французька модель громадянської освіти демонструє зразок послідовної, цілеспрямованої та глибоко осмисленої державної політики у сфері формування громадянськості. Успішність цієї системи полягає в її комплексності, міждисциплінарності та тривалій освітній стратегії, яка передбачає виховання громадянина як ключової фігури демократичного ладу. Франція усвідомлює, що майбутнє держави залежить від цінностей, на яких виховується молодь, і саме тому вкладає значні ресурси в морально-етичну, правову, історичну та соціальну освіту. Систематичне залучення дітей і підлітків до національних традицій, символів та громадських практик формує відчуття відповідальності перед суспільством і державою, створюючи стійкий фундамент для розвитку активного громадянського суспільства. Тож громадянська освіта у Франції є не лише важливою

складовою шкільного навчання, а й потужним засобом збереження національної ідентичності та забезпечення демократичної стабільності.

6. Громадянська освіта у Великобританії – це систематичний процес формування знань, умінь, цінностей та установок, необхідних для активної, усвідомленої та відповідальної участі громадян у демократичному житті суспільства. Вона охоплює не лише вивчення політичної системи, прав людини, громадянських обов'язків і соціальної відповідальності, а й розвиток критичного мислення, толерантності, здатності до діалогу та участі в прийнятті суспільно важливих рішень. Зміст і методи громадянської освіти у Великій Британії залежать від освітнього рівня, регіональних особливостей та принципів освітньої політики кожної складової частини Сполученого Королівства. Громадянська освіта у Великобританії є важливим елементом формування демократичного суспільства, яке базується на засадах поваги до прав людини, верховенства права, громадянської участі та соціальної відповідальності. Її багаторівнева структура забезпечує не лише передачу знань, а й виховання свідомих і активних громадян, здатних діяти відповідально у своїх громадах, виявляти ініціативу, захищати права інших і будувати інклюзивне суспільство. Незважаючи на регіональні відмінності, стратегічним вектором громадянської освіти у Великобританії залишається всебічна підтримка демократичної культури, що є передумовою стабільності, соціального прогресу та ефективного функціонування сучасної держави.

7. Стан громадянської освіти в Україні – це комплексна характеристика рівня організаційного, методичного, нормативного, інституційного та практичного забезпечення процесів формування у громадян знань, умінь, цінностей і моделей поведінки, необхідних для активної участі в демократичному житті суспільства. Він включає в себе рівень присутності громадянської освіти в навчальних програмах усіх рівнів, ступінь її інтеграції в систему формального, неформального й інформального навчання, ефективність підготовки педагогічних кадрів, розвиток інфраструктури громадянської освіти, а також рівень обізнаності населення щодо прав

людини, основ демократії, функціонування інститутів влади, соціальної відповідальності й громадянської активності. У процесі формування сучасної демократичної, соціально орієнтованої та правової держави першочергового значення набуває активне розгортання повноцінної системи громадянської освіти, що охоплює всі рівні освітньої підготовки та виховання громадян, а також пронизує всі ланки освітньої політики та соціального життя. Сучасна ситуація з громадянською освітою в Україні свідчить про наявність значного потенціалу, що, однак, поки не реалізований у повному обсязі через системні проблеми: відсутність належної нормативно-правової бази, недостатню міжвідомчу координацію, слабе кадрове забезпечення, низький рівень суспільного запиту, обмеженість ресурсів та інфраструктурну нерозвиненість. Водночас в умовах трансформаційних змін і повномасштабної війни потреба в повноцінному розвитку громадянської освіти є критично важливою для утвердження демократії, посилення громадянської згуртованості, протидії дезінформації, формування відповідального, правосвідомого й активного громадянина. Подолання існуючих викликів можливе лише за умов комплексного підходу, розроблення й реалізації нової національної концепції громадянської освіти, створення відповідних інституцій, міжсекторальної співпраці, а також запровадження системи моніторингу результатів і постійного оновлення освітніх практик відповідно до міжнародних стандартів.

8. Порівняльний аналіз моделей громадянської освіти в Німеччині, Франції та Великій Британії демонструє їх багатовимірність, гнучкість і стратегічну вагу в забезпеченні сталого демократичного розвитку. Ці моделі поєднують нормативну основу, міждисциплінарний зміст, активні методи навчання, інституційну підтримку та практичну участь молоді. Україна, перебуваючи в умовах воєнного стану та демократичного оновлення, може ефективно використати ці підходи як дороговкази для створення національної системи громадянської освіти, яка не лише забезпечить знання, а й виховуватиме відповідальних, активних, солідарних громадян. Найбільш

корисним для України вбачається використання наступного досвіду: 1) Німеччина: запровадити принципи Beutelsbach Consensus у шкільній програмі громадянської освіти; створити регіональні центри громадянської освіти при ОВА, університетах і НУШ; впровадити шкільні дебати, вибори, учнівські ради як невід'ємну частину навчального процесу; 2) Франція: впровадити єдиний курс «Основи громадянства» з юридично-етичним компонентом у школах і ЗВО; розробити програми civic education для дорослого населення через медіа та громади; інтегрувати тренінги з критичного мислення, антидискримінації та медіаграмотності в базову освіту; 3) Великобританія: інституалізувати обов'язкову дисципліну «Громадянська освіта» в 7–11 класах; створити український аналог «Національної громадянської служби» для залучення молоді до волонтерства й соціальної участі; активно включати елементи міжпредметної інтеграції й дебатів у шкільні програми, особливо в сільських школах і громадах. Таким чином, досвід Німеччини, Франції та Великої Британії має значний потенціал для модернізації української системи громадянської освіти. Усі три моделі демонструють, що громадянське виховання має бути не лише академічним процесом, а передусім формуванням відповідального, критично мислячого, толерантного й активного громадянина.

9. Вдосконалення національної моделі громадянської освіти в шкільній системі України має базуватися на системному та комплексному підході, який поєднує формування ключових громадянських компетентностей із сучасними викликами державності та безпеки. Необхідно посилити розвиток критичного мислення, правової культури і відповідальності серед учнів, що сприятиме формуванню свідомої та активної громадянської позиції. Важливим є створення ефективної інфраструктури для громадянської освіти, яка передбачає підвищення кваліфікації педагогів, оновлення навчальних програм та розвиток методичних підходів. Особливу увагу слід приділити включенню оборонної свідомості через розвиток військово-спортивних клубів, волонтерської діяльності та навичок надання домедичної допомоги.

Запровадження військово-патріотичної підготовки за стандартами НАТО дозволить адаптувати кращі міжнародні практики до українських реалій. Підтримка скаутських і пластових організацій створить умови для розвитку лідерських якостей та соціальної активності молоді. Водночас важливо розвивати тренінгові програми для педагогів, які працюють із учнями в межах військово-спортивних та патріотичних заходів. Загалом комплексне впровадження цих кроків стане ключовим чинником у формуванні відповідального громадянина, готового до активної участі у розвитку демократичного і безпечного українського суспільства. Комплексне впровадження усіх цих елементів у національну модель громадянської освіти створює умови для всебічного розвитку учнів. Вони набувають знань, умінь та цінностей, необхідних для активної участі у громадському житті, зміцнення національної безпеки та підтримки соціальної згуртованості. Це сприяє формуванню сучасного свідомого громадянина, здатного відповідально і ефективно діяти в складних умовах сьогодення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Centre for citizenship and democracy. International Civic and Citizenship Education 2016 (ICCS 2016). URL: <https://soc.kuleuven.be/centre-for-political-research/ccd/research/iccs2016>. (дата звернення: 29.07.2025).
2. Council of Europe Charter on Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education: Adopted in the framework of Recommendation CM/Rec (2010)7 of the Committee of Ministers. 2010. URL: <https://rm.coe.int/16803034e5>. (дата звернення: 27.07.2025).
3. Council of Europe. Resolution (78) 41 on the education of migrants. Committee of Ministers. 1978. URL: <https://rm.coe.int/090000168050bb37>. (дата звернення: 27.07.2025).
4. European Commission. Citizenship Education in Europe. Brussels: Eurydice. 2017. URL: <https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/publications/citizenship-education-europe>. (дата звернення: 27.07.2025).
5. Instytut Edukacji Obywatelskiej. Edukacja obywatelska w Polsce: wyzwania i rekomendacje. Warszawa: IEO. 2020. 284 p.
6. International Civic and Citizenship Education Study (ICCS). URL: <https://www.iea.nl/studies/iea/iccs>. (дата звернення: 27.07.2025).
7. Mapping Civic Education in Europe. URL: https://thecivics.eu/projects/mapping/?utm_source=chatgpt.com. (дата звернення: 27.07.2025).
8. Ministère de l'Éducation nationale et de la Jeunesse (2020). Programme d'enseignement moral et civique (cycle 3, 4, lycée). URL: <https://eduscol.education.fr/87/j-enseigne-au-cycle-3>. (дата звернення: 28.07.2025).

9. Ministerstwo Edukacji i Nauki. Podstawa programowa z przedmiotu WOS (Wiedza o społeczeństwie). Warszawa, 2017. 128 p.

10. Mouvement associative. 2015. URL: <http://lemouvementassociatif.org/wp-content/uploads/2015/09/La-France-associative-en-mouvement-2015.pdf>. (дата звернення: 29.07.2025).

11. Recommendation concerning Education for International Understanding, Cooperation and Peace and Education relating to Human Rights and Fundamental Freedoms. Paris, 19 November 1974. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf000001259>. (дата звернення: 27.07.2025).

12. Загальна декларація прав людини: Міжнародний документ; Декларація від 10.12.1948. *Офіційний вісник України* від 15.12.2008. 2008. № 93. С. 89, стаття 3103.

13. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини): Міжнародний документ; Конвенція від 04.11.1950. *Офіційний вісник України* від 16.04.1998. 1998. № 13, № 32 від 23.08.2006. С. 270.

14. Постанова Міністерства національної освіти Франції від 12.07.2015 р.: <http://www.education.gouv.fr>. (дата звернення: 29.07.2025).

15. Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.11.2011. № 1392. *Офіційний вісник України* від 17.02.2012. 2012. № 11. С. 51, стаття 400.

16. Про Національну доктрину розвитку освіти: Указ Президента України від 17.04.2002. № 347/2002. *Офіційний вісник України* від 03.05.2002. 2002. № 16. С. 11, стаття 860.

17. Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки: Указ Президента України від 27.09.2021 № 487/2021. *Офіційний вісник України* від 12.10.2021. 2021. № 79. С. 39, стаття 4994.

18. Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 03.10.2018 № 710-р. *Офіційний вісник України* від 19.10.2018. 2018. № 80. С. 356, стаття 2686.

Література

19. Andreella A. A two-step model to study the inclusivity's distribution of Italian early childhood education and care services. *Methodological and Applied Statistics and Demography III*. 2024. P. 339–350.

20. Bacian I. C., Huemer M.-A. Citizenship education in national curricula. Implementation in action. Briefing. European Parliamentary Research Service. 2023. URL: <http://surl.li/deyawm>. (дата звернення: 27.07.2025).

21. Bădetts, J. Education for Democratic Citizenship in Europe: Policies and Trends. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2002. 98 p.

22. Böhme L. Politische Bildung für Schülerinnen und Schüler mit sonderpädagogischem Förderbedarf. Frankfurt am Main, 2019. 556 p.

23. Brun A. Learning Analytics Made in France. *2nd International Conference on Information Systems and Economic Intelligence-SIIE*. 2019. P. 943–958.

24. Cortina K.S., Baumert J., Leschinsky A., Mayer K., Trommer L. Das Bildungswesen in der BRD. 2, verbesserte Auflage. Hamburg. Rowohlt Taschenbuch Verlag, 2005. 912 s.

25. Davies I. et al. Education for Citizenship: Ideas into Action. London: RoutledgeFalmer, 1999. 210 p.

26. Dewey J. Democracy and Education. New York: Macmillan, 1916. 434 p.

27. Di Mari R., Multilevel latent class analysis with covariates: Analysis of cross-national citizenship norms with a two-stage approach. URL: https://arxiv.org/abs/2307.10720?utm_source=chatgpt.com. (дата звернення: 26.07.2025).

28. Didaktische Reihe der Landeszentrale für politische Bildung Baden-Württemberg) ed. by Siegfried Schiele (Herausgeber). Wochenschau Verlag, 1996. 234 p.
29. Fatyga B. Młodzież jako «inny» w społeczeństwie. Warszawa: ISP PAN, 2007. 108 p.
30. Federal Ministry of Education and Research. URL: https://www.bmbf.de/bmbf/en/home/home_node.html. (дата звернення: 29.07.2025).
31. Gemein G., Kienel H. (ed.). Politik und Unterricht. Essen : Neue Deutsche Schule Verlagsgesellschaft mbH, 1975. 116 p.
32. Guide pour la scolarisation des élèves handicapés. URL: <http://media.education.gouv.fr/file/60/6/20606.pdf>. (дата звернення: 29.07.2025).
33. Haklay M., Fraisl D., Tzovaras B.G. et al. Contours of citizen science: a vignette study. *Royal Society Open Science*. № 8. P. 133–137.
34. Held David. Principles of the cosmopolitan order. The political philosophy of cosmopolitanism, Cambridge New York. *Cambridge University Press*, 2005. P. 10–27.
35. Henk van der Ven. Education for Democratic Citizenship: Methods, Tools and Good Practices in Europe (van der Ven, H. Education for Democratic Citizenship. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2007. 135 p.
36. International Civic and Citizenship Education Study (ICCS). URL: <https://www.iea.nl/studies/iea/iccs>. (дата звернення: 27.06.2025).
37. Katunarić, V. Civic education in the European countries, Wege der Integration in heterogenen Gesellschaften. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2009. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-531-91606-4_9. (дата звернення: 25.07.2025).
38. Kerr D. Citizenship Education in England: The Making of a New Subject. London: Citizenship Foundation, 2003. 25 p.
39. Kerschensteiner G. The Idea of the School as a Community of Work. London: Harrap, 1912. 210 p.

40. Kolle D. Politische Partizipation und politische Bildung in der Schweiz. Bern, 2017. 429 p.
41. Kutscha G. Bildung und Beruf. Grundprobleme und Paradigmen der Berufs- und Wirtschaftspädagogik. Universität DuisburgEssen, 2007. 112 s.
42. Leydesdorff L., Ward J. Science shops: A kaleidoscope of science-society collaborations in Europe. URL: https://arxiv.org/abs/0911.4289?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 25.07.2025).
43. Manzel S., Schelle C. (ed.). Empirische Forschung zur schulischen Politischen Bildung. Wiesbaden : Springer, 2017. 179 p.
44. Mills S., Waite C. Brands of Youth Citizenship and the Politics of Scale: National Citizen Service in the United Kingdom. *Political Geography*. 2017. Vol. 56 (1). P. 66–76.
45. Mills S., Waite C. National Citizen Service: A Geographical Approach. Loughborough University. 2017. 180 p.
46. Moessinge P. L'identité en jeu. Amazon Media EU. 2014. 158 p.
47. Morris D., Wylie R., Wilson S. The Ties that Bind: Citizenship and Civic Engagement in the 21st Century. House of Lords. London, 2018. 170 p.
48. Mosch M. Diagnostikmethoden in der politischen Bildung. Vorstellungen von Schüler/-innen im Unterricht erheben und verstehen : Dissertation zur Erlangung des Grades der Doktorin der Sozialwissenschaften (Dr. rer. soc.). Gießen, 2013. 311 p.
49. Rawls John. The Law of Peoples: with «The Idea of Public Reason Revisited». Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1999. 480 p.
50. Rychen D. S., Salganik, L. Eds. Key Competencies for a Successful Life and a Well-functioning Society. Göttingen: Hogrefe & Huber, 2003. 480 s.
51. Schulz W. ICCS 2022 International Report: Education for Citizenship in Times of Global Change. Springer. 2024. URL: <https://www.iea.nl/publications/iccs-2022-international-report>. (дата звернення: 27.07.2025).

52. Sigrén I. Citizenship Education in the Swedish Curriculum: A Historical Overview. *Journal of Social Science Education*, 2014. Vol. 13(3). P. 5–18.
53. Sivers Z. F. (ed.). Polityko-pravova svidomist molodi: psykholohichniy analiz. Political and legal consciousness of youth: psychological analysis. Kropyvnytskyi : Imeks-LTD, 2020. 222 p.
54. Slavkova L., Kurilić M. Great expectations: Demands and realities of civic education in Europe. THE CIVICS Innovation Hub. 2023. URL: <http://surl.li/infypp>. (дата звернення: 25.07.2025).
55. Slavkova L., Kurilić M. Great expectations: Demands and realities of civic education in Europe. THE CIVICS Innovation Hub. 2023. URL: <http://surl.li/infypp>. (дата звернення: 27.07.2025).
56. The Structure of the European Education Systems 2019/20. URL: https://eurydice.org.pl/wpcontent/uploads/2019/10/the_structure_of_the_european_education_systems_2019_20.pdf. (дата звернення: 29.07.2025).
57. Torney-Purta J. Civic Education Across Countries: Twenty-four National Case Studies from the IEA Civic Education Project. Amsterdam: IEA, 1999. URL: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED431705.pdf>. (дата звернення: 26.07.2025).
58. Бех І. Д. Патріотичне і громадянське виховання у власних межах. *Збірник наук. праць VIII Українсько-польського форуму «Освіта для миру»* (8–10 жовтня 2019 р.). Київ: Інститут проблем виховання НАПН України, 2019. С. 607–618.
59. Бікла О. Цінності української молоді: результати репрезентативного соціологічного дослідження. Київ. 2016. 90 с.
60. Бодров В. Г. Методологічне та інструментальне забезпечення наукових досліджень: навчальний посібник. Ірпінь: Університет ДФС України, 2020. 323 с.
61. Боренько Я. Громадянська освіта в Україні. *Молодіжна політика*. 2017. URL: https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/171108_citizenship-education-Ukraine-ukr_YB.pdf. (дата звернення: 29.07.2025).

62. Брандибура Ю. Професійна підготовка фахівців з політології: досвід Англії та Уельсу: монографія. Львів: ВД: Панорама. 2018. 152 с.
63. Бхаттачарджи А., Ситник Н. Методологія та організація наукових досліджень: дослідження в соціально-економічних науках. Навч. посіб. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: НТУУ «КПІ ім. Ігоря Сікорського», 2022. 173 с.
64. Вейзер В.А. Дошкільна освіта і виховання в Британії. *Освіта в сучасній школі*. 2007. № 4. С. 39–43.
65. Габермас Ю. Філософський дискурс Модерну. Пер. з нім. В. Купліна. Київ: Четверта хвиля, 2001. 424 с.
66. Гаврильчук Т. Освіта у Великобританії сьогодні. *Краєзнавство. Туризм*. 2009. №45. С. 20-22.
67. Громадянська освіта в умовах безпекових викликів і загроз : навчальний посібник. за ред. А. М. Круглашова, Н. Ю. Ротар, І. В. Цікул. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2022. 184 с.
68. Громадянська освіта в школах України. URL: https://hgi.org.ua/?ch=gr_osv_sk. (дата звернення: 29.07.2025).
69. Дем'янчук О. П. Теорія і практика громадянської освіти: світовий досвід. *Наукові записки*. Т. 19. 2001. С. 64–69.
70. Демчук Т. Громадянська освіта: міждисциплінарність у становленні категорії. *Empirio*. 2024. № 1–2. С. 14–24.
71. Євсюкова А. В. Громадянська освіта як чинник формування громадянського патріотизму молоді в контексті української політичної сучасності. *Гілея: науковий вісник*. 2017. Вип. 119. С. 359–362.
72. Євсюкова А. В. Проблематика періодизації громадянської освіти в контексті розвитку ідей демократії (друга половина ХХ ст. – 2018 р.). *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2018. № 3(39). С. 69–73.
73. Єгоров Г. Система освіти у Франції. *Історія в школі*. 2001. № 3–4. С. 13–18.

74. Жабінець Н. В. Формування цінностей громадянського суспільства засобами освіти. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 22. 2013. № 11. С. 99–104.
75. Іванюк І., Овчарук О., Терещенко А. Сучасний стан громадянської освіти в Україні: аналітичний звіт. Київ, 2013. 104 с.
76. Ключко К., Колесник Л. Громадянська освіта: мистецтво творити зміни. Київ : Компринт, 2020. 74 с.
77. Козак Т. Б. Професійна підготовка молоді у Німеччині : монографія. Тернопіль : ФОП Паляниця В. А., 2016. 254 с.
78. Кравченко Т. В. Громадянська ідентичність як компонент полікультурного виховання в закладах вищої освіти Великої Британії. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Культурологія»*. Острог, 2018. Вип. 19. С. 58–65.
79. Кравченко Т. В. Громадянська освіта як необхідна передумова існування людини в правовому суспільстві (на прикладі досвіду Великобританії). *Молодий вчений*. 2020. № 11(2). С. 379–383.
80. Кравченко Т. В. Громадянське виховання у працях українських та британських учених. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. Budapest, 2018. VI (68), Issue: 164. P. 29–32.
81. Кравченко Т. В., Семида О. В. Аспекти патріотичного виховання у Великій Британії. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. СумДПУ імені А.С. Макаренка. Суми, 2019. № 4 (88). С. 164–176.
82. Лавриченко Н. Громадянська освіта у школах Франції. *Директор школи*. 2003. № 33. С. 10–15.
83. Лапаєнко С. В. Громадянська освіта як чинник формування сучасного громадянського суспільства в Україні. *Інноваційна педагогіка*. 2019. Вип. 17(2). С. 39–42.
84. Локшина О. Стратегія європейського співробітництва у галузі освіти і навчання у 2021–2030 рр. як євроінтеграційний орієнтир для української освіти. *Український Педагогічний журнал*. 2022. № 4. С. 5–17.

85. Ляшенко О. Конвергенція освіти дорослих і громадянської науки в Україні: сучасні виклики і можливості. *Перша міжнародна конференція «Відкрита наука та інновації в Україні 2022»*: зб. матеріалів, 27–28 жовтня 2022 р. Київ: УкрІНТЕІ. С. 99–100.

86. Мелеганич Г. Громадянська освіта як необхідна передумова євроінтеграції в Україні. *Міжнародний науковий вісник*. 2018. Вип. 2(18). С. 22–37.

87. Мельниченко Б. Ф. Система шкільної освіти у ФРН. *Історія школи*. 2001. № 5. С. 17–21.

88. Методологія наукових досліджень: навчальний посібник. за ред. В. П. Горина. Тернопіль: ФОП Осадца Ю. В., 2023. 170 с.

89. Окуньовська Ю. Становлення громадянської освіти в Україні. *Політичне життя*. 2023. № 2. С. 13–17.

90. Перхун Л. В. Особистісно орієнтована концепція Французької школи. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Педагогіка*. 2010. № 2. С. 157–162.

91. Петрочко Ж. В. Громадянська освіта у Франції: сучасний контекст. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2016. Вип. 20(2). С. 131–139.

92. Печатникова Л. Франція «за» і «проти» реформ. *Шкільний світ*. 2005. № 14. С. 24–29.

93. Позняк С. Дослідження громадянської освіти у країнах-членах Ради Європи. *Шлях освіти*. 2005. № 1. С. 20–25.

94. Пометун О. І. Навчання історії й громадянської освіти як чинник формування громадянської ідентичності учнів. *Український педагогічний журнал*. 2023. № 2. С. 62–70.

95. Пріма Д.А. Громадянськість як інтегративна якість особистості майбутнього фахівця. *Іноватика у вихованні*. 2019. № 11. С. 221–225.

96. Ремех Т. Current issues of the formation of citizenship of education seekers in the conditions of war and post-war times. *Abstracts of the International Scientific and Practical Conference «European Integration of Higher Education of Ukraine in the Context of the Bologna Process»*. Kyiv, 2023. С. 45–47.

97. Самсонов В., Сільвестров А., Тачиніна О. Методологія наукових досліджень та приклади її використання: навчальний посібник. Київ: НУХТ, 2022. 385 с.

98. Сталий розвиток суспільства: навчальний посібник. За ред. А. Садовенко. 2 вид. Київ, 2011. 392 с.

99. Тараненко І. Г. Розвиток життєвої компетентності та соціальної інтеграції: досвід європейських проблем. *Кроки до компетентності та інтеграції у суспільство*. Київ, 2000. С. 37–40.

100. Таценко І. М. Стан та проблеми громадянської освіти в Україні. *Громадянське суспільство vs громадянська освіта: Україна та світ : збірка тез наукової конференції 26 лютого 2021 року*; Кафедра політології НаУКМА. Київ, 2021. С. 39–40.

101. Хрик М. В. Система політичного і громадянського виховання в Німеччині. *Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика : матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції (Харків, 16–18 березня 2023 р.)*. Харк. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди. С. 131–133.

102. Шніцер М., Шніцер І. Актуальні питання громадянської освіти молоді України. *Традиційні та інноваційні підходи до наукових досліджень: збірник наукових праць з матеріалами VII Міжнародної наукової конференції, м. Чернівці, 9 серпня, 2024 р.* Міжнародний центр наукових досліджень. Вінниця: ТОВ «УКРЛОГОС Груп, 2024. С. 136–137.

103. Schmidt C. Politische Bildung als Spiegel der politischen Kultur eines Landes? Ein deutschfranzösischer Vergleich : Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades doctor philosophiae. Jena, 2010. 215 p.

104. Вербицька П. В. Теоретико-методичні основи громадянського виховання учнівської молоді у загальноосвітніх навчальних закладах : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07. Інститут проблем виховання АПН України. Київ, 2010. 487 с.

105. Кендзьор П. І. Інноваційні форми організації громадського виховання старшокласників у позакласній роботі : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Київ, 2004. 20 с.

106. Коваленко С. М. Тенденції розвитку освіти дорослих в Англії (остання чверть XX – початок XXI ст.): дис.... канд. пед. наук. Житомир, 2005. 235 с.

107. Овчарук О. В. Теорія і практика шкільної освіти для демократичного громадянства у країнах членах Ради Європи. Автореф. дис... на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук. Київ: Інститут педагогіки НАПН України, 2021. 22 с.